FLORILEGIUM PATRISTICUM

DIGESSIT VERTIT ADNOTAVIT

GERARDUS RAUSCHEN
DR. THEOL. ET PHIL., SS. THEOLOGIAE IN UNIVERSITATE BONNENSI
PROF. P. E.

FASCICULUS VIII

M. MINUCII FELICIS OCTAVIUS

BONNAE
SUMPTIBUS PETRI HANSTEIN
MCMXIII

212.17
R248

In meinem Verlage ist erschienen:

Florilegium patristicum

digessit vertit adnotavit **Gerardus Rauschen.** Fasc. I: Monumenta aevi apostolici (p. 89) 1904 ℳ 1.20, kart. 1.40. — Fasc. II: S. Iustini apologiae duae (p. 139), 2. ed. 1911 ℳ 2.20, kart. 2.40. — Fasc. III: Monumenta minora saeculi secundi (p. 106) 1905, ℳ 1.50, kart. 1.70. — Fasc. IV: Tertulliani liber de praescriptione haereticorum (p. 69) 1906, ℳ 1.—; kart. 1.20. — Fasc. V: Vincentii Lerinensis Commonitoria (p. 71) 1906, ℳ 1.20, kart. 1.40. — Fasc. VI: Tertulliani Apologetici recensio nova (p. 142) 1906, ℳ 1.80, kart. 2.—. — Fasc. VII: Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima (p. 170), ℳ 2.40, kart. 2.60. — Fasc. VIII: M. Minucii Felicis Octavius.

Alle griechischen Texte sind mit nebenstehender lateinischer Übersetzung und ausserdem, wie auch die lateinischen Texte, mit erklärenden Anmerkungen versehen. Die meisten Hefte, nämlich 3—6 und 8, bieten eine ganz neue Textrezension und dazu einen kritischen Apparat.

Das *1. Heft* enthält eine Auswahl aus den Apostolischen Vätern, nämlich die Didache, den Römerbrief des Ignatius und das Martyrium Polycarpi vollständig, aus den übrigen Schriften die wertvollsten Stücke. — Das *2. Heft* bietet den vollständigen griechischen Text der beiden Apologien Iustins mit vollständiger lateinischer Übersetzung und Kommentar. — Im *3. Heft* sind gesammelt: das Muratorische Fragment, die sog. Logia Jesu, das 1892 aufgefundene grosse Bruchstück aus dem Petrusevangelium, Stücke aus dem Protevangelium des Jakobus, die Aberkiosinschrift und mehrere griechische Märtyrerakten des 2. Jahrh. — Das *4. Heft* bringt Tertullians dogmatisch wichtigste Schrift De praescriptione und im Anhang Irenaeus adversus haereses III 3–4. — Für das *5. Heft* wurden die vier erhaltenen Handschriften der Commonitoria des Vinzenz von Lerin neu verglichen. — Ebenso wurden für die Ausgabe von Tertullians Apologetikum im *6. Heft* die Pariser Handschriften und die Handschrift von Montpellier neu verglichen und besonders die Varianten des verlorenen Codex Fuldensis genau untersucht. — Das *7. Heft* enthält 11 Schriftstücke aus den vier ersten Jahrhunderten, die sich auf die Sakramente und besonders auf die Eucharistie beziehen. — Im *8. Heft* erscheint der Octavius des Minucius Felix in neuer Textrezension.

Bonn.

Peter Hanstein.

Minucius Felix, Marcus

FLORILEGIUM PATRISTICUM

#13,747

DIGESSIT VERTIT ADNOTAVIT

GERARDUS RAUSCHEN
DR. THEOL. ET PHIL., SS. THEOLOGIAE IN UNIVERSITATE BONNENSI
PROF. P. E.

Property of
CBF
Please return to
Graduate Theological
Union Library

FASCICULUS VIII

M. MINUCII FELICIS OCTAVIUS

BIBL. STUD.
O. F. M.
CALIFORNIA

BONNAE
SUMPTIBUS PETRI HANSTEIN
MCMXIII

J. nr. 5680.

Imprimi permittitur.

Coloniae, die 9. m. Octobris 1912.

Dr. Kreutzwald
Vicarius Capitularis.

Ex quo septimus huius Florilegii fasciculus prelum reliquit, quattuor paene anni transierunt. Abhinc autem deo iuvante opus citius procedet; variis enim negotiis, quibus districtus eram, peractis toto animo omnibusque viribus in hunc laborem modo incumbam.

In recensendo vero M. Minucii Felicis Octavio id potissimum spectavi, ut textum in codice Parisino traditum quam diligentissime retinerem coniecturasque recentiorum auctorum non nisi summa necessitate urgente reciperem. Eadem fuit cura J. P. Waltzingii, qui eundem librum hoc anno in Bibliotheca Teubneriana edidit; sed non in omnibus locis cum eo consentio. Variantes lectiones neque ex codice neque ex editoribus omnes in adparatu exscripsi, sed eas tantum, quae ad textum emendandum maioris sunt momenti.

Scripsi Bonnae idibus octobribus anni MCMXII.

Digitized by the Internet Archive
in 2025

https://archive.org/details/florilegiumpatri0000vari

PROLEGOMENA.

§ 1. DE OCTAVII DIALOGI AUCTORE AETATE FORMA.

1. Aureus Marci Minucii Felicis libellus, cui Octavius titulus est, uno eoque admodum corrupto codice ad nos pervenit, qui saeculo nono ineunte litteris minusculis exaratus hodie in bibliotheca Nationali Parisiensi reservatur (nr. 1661). Codex enim Bruxellensis (saec. XI, nr. 10847), in quo et ipso libellus exstat, *codicis Parisini* apographum et nullius momenti est ad genuinam textus formam eruendam. Atque etiam editio princeps, quam anno 1543 Faustus Sabaeus Romae adparavit, ex eodem codice Parisino fluxit, ut ex lectionibus eius certo conligitur.

De textu dialogi emendando multi philologi optime meruerunt, ex quibus qui memorentur maxime digni sunt Fulvius *Ursinus* Italus, qui secundam editionem Romanam anno 1583 curavit, Carolus *Halm* Monacensis, I. P. *Waltzing* Leodiensis. Editio Halmii, quae anno 1867 in Corpore scriptorum ecclesiasticorum latinorum (vol. II) prodiit, adeo prioribus antestabat, ut usum earum prorsus abrogaret; Waltzing autem codicem Parisinum denuo recognovit et omnia, quae ab aliis ad textum emendandum et explicandum elucubrata erant, tam diligenter congessit tantoque mentis acumine excussit, ut eius et editio et commentarii ceteris omnibus, quae hucusque in lucem prodierunt, longe praestent. Ante eum *Baehrens* (1886) et *Boenig* (1903) dialogum in Bibliotheca Teubneriana ediderant; at Baehrens

textum in codice traditum licenter mutando permultis locis corruperat; Boenig autem, etsi rectam emendandi rationem constituit, tamen in recipiendis aliorum coniecturis novisque proponendis praecipitior fuit[1].

2. In codice Parisino Octavius dialogus septem libris *Arnobii* Adversus nationes tamquam octavus liber adnexus est; sine dubio igitur librarius ‘Octavium librum’ interpretatus erat ‘octavum librum’. Codicem secuti etiam primi editores hunc librum Arnobio adtribuerunt usque ad Franciscum *Balduinum*, qui, Lactantii Hieronymique auctoritate fretus, Minucii Felicis eum esse cognovit et eiusdem nomine inscriptum anno 1560 Heidelbergae excudit. *Lactantius* enim ita refert[2]: ‘Minucius Felix in eo libro, qui Octavius inscribitur, sic argumentatus est: Saturnum, cum fugatus esset a filio in Italiamque pervenisset, Caeli filium dictum.’ Apud *Hieronymum* autem legitur[3]: ‘Minucius Felix, Romae insignis causidicus, scripsit dialogum Christiani et ethnici disputantium, qui Octavius inscribitur.’

3. Disputatio, cuius series argumentumque in libro, de quo agimus, narratur, prope urbem Romam inter tres amicos habita est, quorum uni *Marcus*, alteri *Caecilius Natalis*, tertio *Octavius Ianuarius* nomen datur. Primus conlocutor est Marcus Minucius Felix, auctor libelli, qui causidici id temporis Romae partes agebat. Eius visendi et negotii causa Octavius ex Africa Romam venerat, qui et ipse causarum patronus et Minucio a pueris tam familiaris erat, ut ‘solus in amoribus conscius, ipse socius in erroribus’ (c. 1) esset; uterque quondam ethnicus fuerat, in amplexanda vero Christi doctrina Octavius Minucium praecucurrerat. Atque etiam Caecilius Africanus fuit; nam in ipso dialogo (9,6) de Frontone rhetore disserens ita loquitur: ‘Id etiam Cirtensis nostri testatur oratio’; quibus ex verbis cum multis recentibus scriptoribus[4] cave ne ut certum conligas et ipsum Caecilium Cirta oriundum fuisse. Equidem

[1] Cfr. Ed. Norden in: Goettingische gel. Anzeigen 1904, 293—312. [2] Inst. div. I 11, 55. [3] De viris inlustr. c. 58. [4] Ex gr. Bardenhewer, Lehrbuch der altkirchl. Literatur I (1902) 310.

minime dubito, quin *omnes tres amici in Africa nati* sint; nam nomina eorum in titulis Africanis saepius leguntur, et omnia monumenta linguae latinae antiquissima[1], quatenus Christiana sunt, ex Africa originem habent. Caecilius gentilitatis tenebris adhuc tenebatur, quo tempore disputatio habita est, sed ipsa disputatione ad Christi veritatem traductus est.

4. *Elegantia sermonis* et concinnitate sententiarum dialogum Minucii omnibus alterius et tertii saeculi apologiis Christianis et graecis et latinis anteire inter omnes constat. Auctor *stilum Ciceronianum* ad exemplum Quintiliani et Plinii minoris imitandum sibi magno cum eventu proposuit; maxime autem libris Ciceronis De natura deorum usus est ita, ut Caecilius ethnicus Cottae Academici et Velleii Epicurei, Octavius Christianus Balbi Stoici partes susciperet. Senecae quoque libros et epistulas in manibus habuit[2]; Lucretium poetam et philosophum diligenter legit, Horatium Ovidium Juvenalem poetas et maxime Vergilium in deliciis habuit. Parum autem profecerunt nostris temporibus ii, qui eum apologias quoque graecas Justini aliorumque Christianorum veterum in rem suam convertisse probare conati sunt.

5. *Quo tempore* Minucius illud Caecilii et Octavii conloquium litteris mandavisset, iam diu inter viros doctos magna fuit quaestio. Multi, qui eum medio saculo altero scripsisse arbitrantur, id vel, ut Baehrens (praef. III s.), ex genere eius dicendi, vel, ut Bardenhewer (l. l. 312), inde efficiunt, quod in dialogo Minucii Fronto Cirtensis, qui praecepter fuit imperatoris Marci Aurelii, bis laudatur (9,6 et 31,2: 'tuus Fronto'); sed quid prohibet, quominus Fronto iam aliquamdiu mortuus ab auctore postea citatus sit? Hodie id potissiumm quaeritur, utrum *Minucius prior an posterior fuerit Tertulliano.* Iam veteres ea de re dissensisse videntur; nam Lactantius[3] Minucium ante Tertullianum commemorat, Hieronymus autem in libro

[1] Martyrium Scilitanorum, Tertulliani libri, Itala versio biblica. [2] Burger, Min. Felix und Seneka, Monachi 1904. [3] Inst. div. V 1, 22.

De viris inlustribus (c. 53 et 58) primum de Tertulliano, deinde de Minucio agit et aperte dicit: 'Tertullianus . . . primus Latinorum ponitur'. Id quidem certum est, Minucii dialogum et Apologeticum Tertulliani permultis locis non solum sententiis, sed paene verbis inter se consonare; sed utrum Minucius Apologetico an Tertullianus dialogo usus sit, adhuc sub iudice lis est; ego, ut Massebieau[1], Harnack[2], Heinze[3], von Soden[4], principatum adiudico Tertulliano, alii, ut Bardenhewer[5] et G. Krüger[6], oblocuntur.

6. Illud profecto valde mirum iam dudum scriptoribus visum est, quod ex hoc dialogo tam praeclaro, in quo religio gentilis luculentissimis rationibus in favorem Christianae religionis impugnatur, *nihil fere de christianismo illius temporis discimus*: neque Christi nomen proditur neque ullus ex Sacra scriptura locus adfertur neque de sancta trinitate, de baptismo aliisque mysteriis Christianis sermo est; quodsi abesset etiam Christianorum mentio, tractatum te mere philosophicum de monotheismo, de immortalitate animi, de morum integritate legere putares. Iam vero variis rationibus eam rem explicabant viri docti; alii, ut Th. Keim[7], Minucium, cum Octavium scriberet, sacris Christianis recens fuisse imbutum sumpserunt; alii, ut Baehrens (praef. XI s.), eum Christi divinitatem non agnovisse suspicati sunt; sed haec sine dubio pro ineptis habenda sunt. Aliam viam eamque, ut mihi videtur, rectam hisce ultimis annis ingressus est *Elter*[8]. Ante omnia, inquit, ea consideranda sunt, quae auctor ipse initio libelli sui narrat, qua causa commotus sermonem multis annis ante habitum litteris mandaverit. Haec causa erat mors Octavii amici; qua nuntiata cum Minucius memoriam 'boni et fidelissimi contubernalis'

[1] Revue d'hist. des religions 1887, 316–346. [2] Die Chronologie II, 1904, 324—330. [3] Tertullians Apologeticum 1910, 289 et passim. [4] Theol. Literaturzeit. 1912, 141. [5] Geschichte der altkirchlichen Literatur I 310—313. [6] Goetting. gel. Anzeigen 1905, 36–41. [7] Rom und das Christentum p. 472. [8] Prolegomena zu Minucius Felix, Univ.-Progr. Bonn 1909.

recenseret et per universam convictus et familiaritatis aetatem cogitatio volveretur, in illa potissimum disputatione intentio eius resedit, qua quondam Caecilium gentilitatis vanitatibus inhaerentem ad veram religionem reformavit. Hanc igitur disputationem gravissimam in libellum rettulit, *non ut homines ethnicos ad suam religionem adliceret*, sed ut librum ad propinquos mortui amici consolationis causa mitteret et ut memoria eius in animis amicorum diutius perseveraret. Non ad ethnicos, sed ad Christianos auctor in scribendo tetendit; *libellus eius non est apologia* ad convertendos ethnicos edita, sed consolatorium scriptum data occasione ad amicos Christianos missum. Proinde ne mireris, si in eo, quae propria sunt cultus et doctrinae Christianorum, ne verbo quidem adtinguntur.

§ 2. ARGUMENTUM.

a) *Exordium* (c. 1—4).

Primum exponitur *causa scribendi*: Nuntio mortis Octavii adlato Minucius memoriam amici prosecutus illius potissimum sermonis meminit, quo Caecilium ad religionem Christianam convertit (c. 1).

Deinde narratur *causa disputandi*: Tres amici, tempore vindemiae feriarum Ostiam Roma profecti, dum quodam mane ad mare ambulant, Caecilius Serapidis dei simulacrum praeteriens manum ori admovit labiisque osculum impressit (c. 2). Quod conspicatus Octavius Minucium graviter increpat, quod amicum ‘in hac inperitiae vulgaris caecitate’ deseruerit. Reliquum exinde itineris spatium emensi, pueros testas in mare iaculando ludentes aliquamdin contuentur, Caecilius tacens tristemque prae se ferens animum, ceteri confabulantes adspectuque laetati (c. 3). Caecilius, quid aegre ferret, rogatus et verbis Octavii se perculsum esse ingenue confessus petit, ut cum eo de veritate religionis disserere sibi liceat; quapropter amici in petrarum obicibus ad

tutelam balnearum iactis considunt ita, ut Minucius tamquam arbiter certaminis medium ex tribus obtineat locum (c. 4).

b) *Caecilii oratio* (c. 5—13).

1. Cum omnia in rebus humanis *dubia atque suspensa* sint, plane mirum omnibusque indignandum est, quod Christiani indocti et artium etiam sordidarum expertes de summa rerum decernere non dubitant, de qua et ipsi philosophi usque adhuc deliberant (5, 1—6). Porro mundus fortuitis elementorum concursionibus coalitus atque digestus non providentia divina, sed casu regitur (5, 7—13).

2. Itaque standum est *in religione tradita*, praesertim cum α) maiores in natalibus mundi deos habuerint vel faciles vel reges (6, 1), β) Romani pio deorum cultu imperium suum usque ad oceani limites propagaverint (6, 2—3), γ) dii prodigiis saepe potentiam suam manifestaverint (c. 7).

3. *Mores* Christianorum foedissimi sunt. Nam de ultima faece conlecti profanae coniurationis plebem instituunt (c. 8), caput asini et crucis feralia ligna venerantur, in conventibus et conviviis nefanda patrant (c. 9).

4. Neque minus *fides* eorum absurda est. Nam α) deum credunt esse unum et solitarium, ubique praesentem et praepostere curiosum, cuius adeo nulla potentia fuit, ut Iudaeae genti contra Romanos subvenire non potuerit (c. 10). Mundo cum sideribus suis minantur incendium, sibi autem post mortem repromittunt aeternitatem, quamquam nullus ab inferis ne Protesilai quidem sorte remeavit (c. 11). Quid sibi post mortem impendeat, ex praesentibus augurari possunt, cum omni divina spe destituti calamitatibus premantur, honestis voluptatibus careant, etiam unguenta mortuis reservent (c. 12).

5. *Proinde desinant* Christiani caeli plagas mundique secreta rimari Socratemque imitentur, cui oraculum Delphicum testimonium singularis prudentiae dedit, dicentem: 'Quod supra nos, nihil ad nos' (c. 13).

Transitus (c. 14—15).

Postquam Caecilius peroravit: 'Ecquid ad haec audet Octavius homo Plautinae prosapiae, ut pistorum praecipuus, ita postremus philosophorum', Minucius eum admonuit, ne praepropere in eum plaudat, cum et altera sit pars audienda et saepe pro disserentium viribus etiam perspicuae veritatis mutetur condicio (c. 14). Quae verba Caecilius non sine aliqua laesi animi significatione accepit, quasi Minucius disputationis suae vires infringeret et ab officio religiosi iudicis decederet (c. 15).

c) *Octavii responsio* (c. 16—38).

1. Etsi Caecilii sententia vaga et lubrica fluctuavit, tamen de eius sinceritate non est ambigendum (16, 1—4). Quod autem *Christiani, quamvis inlitterati et pauperes, de rebus caelestibus disputant*, nemini est aegre ferendum; nam α) omnes homines sine delectu capaces sunt rationis; β) divites facultatibus suis inligati magis aurum suspicere consuerunt quam caelum; γ) quo imperitior sermo est, eo minus veritas fucatur pompa facundiae et gratiae (16, 5—6).

2. *Mundum non fortuito atomorum concursu conflatum*, sed a deo creatum esse et administrari, ex miro eius ordine summaque pulchritudine demonstrari potest (c. 17 et 18, 1—4).

3. *Deum unum esse* efficitur: α) ex congruenti gubernatione mundi (18, 5—6); β) ex infinita dei perfectione (18, 7—10); γ) ex consensu omnium (18, 11); δ) ex dictis poetarum et philosophorum (c. 19).

4. *Religio Romana improbanda est* (c. 20—27). Nam:

α) Maioribus tam facilis *in mendaciis* fides fuit, ut etiam aniles fabulas crederent (20, 1—4).

β) Dii gentilium olim *homines* fuere: aut conditores nationum aut duces inclyti aut alicuius muneris vel artis repertores (c. 20, 5—c. 21).

γ) *Mysteria* deorum absurditatibus et impudicitiis scatent (22, 1—4).

δ) *Formis* ipsis deorum ludibria et dedecora manifestantur (22, 5—7).

ε) *Fabulis* deorum a poetis traditis ingenia puerorum ita corrumpuntur, ut Plato Homerum ipsum e civitate sua eiecerit (23, 1—8).

ζ) *Simulacra* deorum e vili saepe et sordida materia multis cum tormentis conficta consecratione demum hominum divinam naturam sortiuntur (23, 9—13).

η) Etiam in *ritibus* sacris Romanorum multa ridenda, multa et miseranda sunt (c. 24).

θ) Non religione, sed audacia et sceleribus *imperium Romanum* fundatum auctumque est (c. 25).

ι) *Auspicia et auguria* Romana quicquid veritatis habent, non a diis, sed a daemonibus pravis repetendum est (c. 26—27).

5. *Mores et cultus Christianorum* laudandi sunt; crimina, quae iis obiciuntur, re vera et maiora ab ethnicis committuntur (c. 28—31).

6. *Dei* Christianorum *perfectio* summa est; cuius cultus si Iudaeis non profuit, hanc fortunam testibus Josepho aliisque annalium scriptoribus nequitia sua meruerunt (c. 32—33).

7. Quae Christiani *de mundi incendio* et de resurrectione corporum docent, haec cum sententiis philosophorum, cum ordine naturae rectaque cum ratione consentiunt (c. 34—35).

8. Quae Caecilius *de paupertate et de miseriis Christianorum* adtulerat, virtutis potius eorum testimonia sunt (c. 36—37).

9. Etiam quod *idolothytis et coronis florum* Christiani abstinent, vituperandum non est (c. 38, 1—4).

10. *Philosophos*, qui nihil se scire confessi sunt, Christiani contemnimus, 'quos corruptores et adulteros novimus et tyrannos et semper adversus sua vitia facundos'. Deinde Octavius perorat: 'Nos, qui non habitu sapientiam, sed mente praeferimus, *non eloquimur magna sed virimus*: gloriamur nos consecutos, quod illi summa intentione quaesiverunt nec invenire potuerunt' (38, 5—6).

d) *Epilogus* (c. 39—40).

Caecilius se victum, imo victorem erroris confitetur. 'Post haec', inquit auctor, 'laeti hilaresque discessimus, Caecilius quod crediderit, Octavius quod vicerit, ego et quod hic crediderit et hic vicerit'.

§ 3. EDITIONES ET COMMENTARII.

a) Editiones:

Faustus Sabaeus Brixianus, Arnobii disputationum adversus gentes libri octo nunc primum in lucem editi, Romae apud Franc. Priscianensem Florentinum 1543 (ed. princeps).

Gelenius, Arnobii disputationum adv. gentes libri octo, Basileae 1546. 1560.

Minucii Felicis Octavius restitutus a Fr. *Balduino* (Baudouin), Heidelberg 1560 (ed. prima separata).

Arnobius, ed. Fulvius *Ursinus,* Romae 1583 (Octavius Arnobii libris adnexus Minucio hic adtribuitur, sed subpresso nomine Balduini, qui primus eum ab Arnobio segregaverat).

Min. Felicis Octavius, rec. Ioan. a *Wower,* Hamburg 1603 (cum adnotationibus).

Min. Felicis Oct. ex recensione *Nic. Rigaltii,* Lutetiae 1643.

Min. Fel. Oct. ex rec. *Jac. Gronovii,* Lugd. Bat. 1709.

Min. Fel. Oct. recensitus a *J. G. Lindner,* Langensalza 1760. 1773 (cum adnot.).

M. Min. Felicis Octavius, Iulii Firmici Materni liber de errore profanarum religionum, rec. *Carolus Halm,* Vindobonae 1867 (Corpus script. eccles. latinorum, vol. II).

Octavius, Ein Dialog des M. Min. Felix, uebersetzt von *B. Dombart,* Erlangen 1881 (Textus lat., versio germanica, notae).

Min. Felicis Octavius, rec. *J. J. Cornelissen,* Lugd. Bat. 1882.

M. Min. Felicis Octavius, recensuit et praefatus est Aemilius *Baehrens,* Lips. 1886 (Bibl. Teubn.).

M. Min. Felicis Octavius, recensuit et praefatus est *Herm. Boenig,* Lips. 1903 (Bibl. Teubn.).

M. Min. Felicis Octavius, in usum lectionum suarum ed. *J. P. Waltzing,* Louvain 1903 (Textus cum adparatu critico et adpendice).

Octavius de Minucius Felix, edition classique avec introd. et commentaire par *J. P. Waltzing*, Bruges 1909.

M. Min. Felicis Octavius con introduzione e commentario di *Luigi Valmaggi*, Torino 1911.

M. Min. Felicis Octavius, recognovit et commentario critico instruxit *Joh. P. Waltzing*, Lips. 1912 (Bibl. Teubn.).

b) Commentarii critici.

Heumann, Miscellanea Lipsiensia nova, Lipsiae 1716—1723 (vol. V 476 ss., VII 247 ss., VIII 155 ss. et 454 ss.).

Usener, Jahrbücher f. klass. Philologie 1869 (99) 393—416.

Vahlen, De Minucii Octavio disputatio, Index lect. Berlin 1894 (opuscula acad. II 106—132).

Kronenberg, Minuciana, Lugd. Bat. 1889; deinde. in: Philologus 1910, 126—140.

Ed. Norden in: Goettingische gel. Anzeigen 1904, 293—312.

v. Winterfeld in: Philologus 1904, 315—317.

Waltzing, Studia Minuciana (varii tractatus ex: Le Musée Belge 1902 et 1906); deinde: Lexicum Minucianum, Paris 1909.

c) Dissertationes de sermone Minuciano.

Woelfflin, Minucius Felix, ein Beitrag zur Kenntnis des afrikanischen Lateins, in: Archiv fuer lateinische Lexikographie 1892, 467—482.

Ploss, Der Sprachgebrauch des M. F., Progr. Borna 1894.

E. Norden, De M. M. Felicis aetate et genere dicendi, Progr. Greifswald 1897.

Ausserer, De clausulis Minucianis, Innsbruck 1906.

Elter, Prolegomena zu Min. Felix, Univ. Prog. Bonn 1909.

M. MINUCII FELICIS
OCTAVIUS

I. Cogitanti mihi et cum animo meo Octavi boni et fidelissimi contubernalis memoriam recensenti tanta dulcedo et adfectio hominis inhaesit, ut ipse quodammodo mihi viderer in praeterita redire, non ea, quae iam transacta et decursa sunt, recordatione revocare; (2) ita eius contemplatio, quantum subtracta est oculis, tantum pectori meo ac paene intimis sensibus inplicata est. (3) Nec inmerito discedens vir eximius et sanctus inmensum sui desiderium nobis reliquit, utpote cum et ipse tanto nostri semper amore flagraverit, ut et in ludicris et seriis pari mecum voluntate concineret eadem velle vel nolle: crederes unam mentem in duobus fuisse divisam. (4) Sic solus in amoribus conscius, ipse socius in erroribus; et cum discussa caligine de tenebrarum profundo in lucem sapientiae et veritatis emergerem, non respuit comitem, sed, quod est gloriosius, praecu-

[1] *Cogitanti*] *Arnobii liber VII explicit incipit liber VIII feliciter Cogitanti* P.

[1] Eodem fere modo Cicero libros De oratore exorditur (I 1): Cogitanti mihi saepenumero et memoria vetera repetenti perbeati fuisse, Quinte frater, illi videri solent. [2] tanta dulcedo et adfectio] tam dulcis adfectio (Hendiadys). [4] Cic. Tusc. IV 25, 55: rebus transactis et praeteritis. [7] discedens] Cicero adderet: 'ex vita' vel diceret 'decedens'. [9] Desideratur praepositio 'in' ante 'seriis': 'et in ludicris et in seriis'. [10] Sallustius, Cat. 20, 4: Nam idem velle atque idem nolle ea demum firma amicitia est. [14] non respuit comitem] nostrum: versagte nicht das Geleite; cfr. Hor. carm. I 35, 22: nec comitem abnegat.

currit. (5) Itaque cum per universam convictus nostri et familiaritatis aetatem mea cogitatio volveretur, in illo praecipue sermone eius mentis meae resedit intentio, quo Caecilium superstitiosis vanitatibus etiamnunc inhaerentem disputatione gravissima ad veram religionem reformavit.

II. Nam negotii et visendi mei gratia Romam contenderat, relicta domo coniuge liberis, et — quod est in liberis amabilius — adhuc annis innocentibus et adhuc dimidiata verba temptantibus, loquellam ipso offensantis linguae fragmine dulciorem. (2) Quo in adventu eius non possum exprimere sermonibus, quanto quamque inpatienti gaudio exultaverim, cum augeret maxime laetitiam meam amicissimi hominis inopinata praesentia. (3) Igitur post unum et alterum diem, cum iam et aviditatem desiderii frequens adsiduitatis usus implesset et, quae per absentiam mutuam de nobis nesciebamus, relatione alterna comperissemus, placuit Ostiam petere, amoenissimam civitatem, quod esset corpori meo siccandis umoribus de marinis lavacris blanda et adposita curatio; sane et ad vindemiam feriae iudiciariam curam relaxaverant. Nam id temporis post aestivam diem in temperiem semet autumnitas dirigebat.

(4) Itaque cum diluculo ad mare inambulando litore pergeremus, ut et aura adspirans leniter membra vegetaret et cum eximia voluptate molli vestigio cedens harena subsideret, Caecilius simulacro Serapidis denotato, ut vulgus superstitiosus solet,

[3] *quod Caecilium* P, *quo Q. Caecilium* Boenig.

[8] Ablativus qualitatis ‘annis innocentibus’ pendet a voce ‘liberis’. [9] loquellam] Minucius Felix amat lamdacismum, ut omnes Africani veteres: loquella, medella, querella. [16] Ostia ut locus salubrium aquarum usu frequentissimus erat; cfr. Iuv. sat. 11, 49: Baias et Ostia currunt. [17] siccandis umoribus] pro ‘ad siccandos umores’. Dativus finalis familiare est stilo Minuciano. Verba ‘de marinis lavacris’ pertinent ad ‘curatio’; cfr. dictionem sequentem ‘ad vindemiam feriae’. [20] autumnitas] vox vetusta pro ‘autumnus’. [21] In urbe Ostia versantes amici quodam mane, ut in litore inambularent, ad mare perrexerunt. [24] denotato] animadverso.

manum ori admovens osculum labiis pressit. III. Tunc Octavius ait: 'Non boni viri est, Marce frater, hominem domi forisque lateri tuo inhaerentem sic in hac inperitiae vulgaris caecitate descrere, ut tam luculento die in lapides eum patiaris inpingere, effigiatos sane et unctos et coronatos, cum scias huius erroris non minorem ad te quam ad ipsum infamiam redundare.'

(2) Cum hoc sermone eius medium spatium civitatis emensi iam liberum litus tenebamus. (3) Ibi harenas extimas, velut sterneret ambulacro, perfundens lenis unda tendebat; et, ut semper mare etiam positis flatibus inquietum est, etsi non canis spumosisque fluctibus exibat ad terram, tamen crispis tortuosisque ibidem erroribus delectati perquam sumus, cum in ipso aequoris limine plantas tingueremus, quod vicissim nunc adpulsum nostris pedibus adluderet fluctus, nunc relabens ad vestigia retrahens in sese resorberet. (4) Sensim itaque tranquilleque progressi oram curvi molliter litoris iter fabulis fallentibus legebamus. Haec fabulae erant Octavi disserentis de navigatione narratio. (5) Sed ubi eundi spatium satis iustum cum sermone consumpsimus, eandem emensi viam rursus versis vestigiis terebamus, et cum ad id loci ventum est, ubi subductae naviculae substratis roboribus a terrena labe suspensae quiescebant, pueros videmus certatim gestientes testarum in mare iaculationibus ludere. (6) Is lusus est testam teretem iactatione fluctuum

[1] ita P Waltzing, *inpressit* vulgo. [9] *tondebat* Maehly Boenig. [10] *semper*] *super* P. [11] *toro*|,,*sisque* P, *torosisque* ed. princ.

[1] i. e. osculum labiis (abl. instr.) manui inpressit. Plin. nat. hist. 28, 2, 25: In adorando dexteram ad osculum referimus. Job 31, 27: Osculatus sum manum meam ore meo. [4] Verbum 'inpingere' intransitive usurpatum significat: caput vel pedem offendere. [9] tendebat] extendebat (ebnen, glätten). [10] positis flatibus] poetice dictum; cfr. Verg. Aen. VII 27: cum venti posuere omnisque repente resedit | flatus. [16] 'Oram legere' i. e. 'in ora ambulare'; 'iter fallere' i. e. 'facere, ut longitudo itineris non sentiatur'; cfr. Ovid. met. VIII 652: Interea medias fallunt sermonibus horas; VI 60: studio fallente laborem.

levigatam legere de litore, eam testam plano situ digitis comprehensam inclinem ipsum atque humilem quantum potest super undas inrotare, ut illud iaculum vel dorsum maris raderet [vel enataret], dum leni impetu labitur, vel summis fluctibus tonsis emicaret [emergeret], dum adsiduo saltu sublevatur. Is se in pueris victorem ferebat, cuius testa et procurreret longius et frequentius exsiliret.

IV. Igitur cum omnes hac spectaculi voluptate caperemur, Caecilius nihil intendere neque de contentione ridere, sed tacens anxius segregatus dolere nescio quid vultu fatebatur. (2) Cui ego: 'Quid hoc est rei? cur non agnosco, Caecili, alacritatem tuam illam et illam oculorum etiam in seriis hilaritatem requiro?' (3) Tum ille: 'Iam dudum me Octavi nostri acriter angit et remordet oratio, qua in te invectus obiurgavit neglegentiae, ut me dissimulanter gravius argueret inscientiae. (4) Itaque progrediar ulterius: de toto integro mihi cum Octavio res est. Si placet, ut ipsius sectae homo cum eo disputem, iam profecto intelleget facilius esse in contubernalibus disputare quam conserere sapientiam. (5) Modo in istis ad tutelam balnearum iactis et in altum procurrentibus petrarum obicibus residamus, ut et requiescere de itinere possimus et intentius disputare.' (6) Et cum dicto eius adsedimus, ita ut me ex tribus medium lateris ambitione protegerent; nec hoc obsequi fuit aut ordinis aut honoris, quippe cum amicitia pares semper aut accipiat aut faciat, sed ut arbiter et utrisque proximus aures darem et disceptantes duos medius segregarem.

[3] ita Bursian Boenig, *raderet vel enataret* P, *raderet enataret* Holden Dombart Waltzing. [5] ita Wower, *emicaret emergeret* P Waltzing. [23] *obsequi* (i add. altera manu) P.

[4] Verba 'enataret' et 'emergeret' glossemata mihi videntur esse. [10] Iuvenalis (2, 17): Qui vultu morbum incessuque fatetur. [16] De toto integro] asyndeton: 'De toto ita, ut nulla pars neglegatur'; cfr. Aulum Gellium (n. att. XII 1, 5): mulier, sine eam totam integram matrem esse filii sui. [17] ut ipsius sectae homo] i. e. ut ipsius vel totius paganitatis patronus. [22] lateris ambitione] latus meum ambiendo seu circumdando. [23] obsequi] obsequii.

V. Tum sic Caecilius exorsus est: 'Quamquam tibi, Marce frater, de quo cum maxime quaerimus, non sit ambiguum, utpote cum diligenter in utroque vivendi genere versatus repudiaris alterum, *alterum* conprobaris, in praesentiarum tamen ita tibi informandus est animus, ut libram teneas aequissimi iudicis nec in alteram partem propensus incumbas, ne non tam ex nostris disputationibus nata sententia quam ex tuis sensibus prolata videatur. (2) Proinde, si mihi quasi novus aliqui et quasi ignarus partis utriusque considas, nullum negotium est patefacere, omnia in rebus humanis dubia incerta suspensa magisque omnia verisimilia quam vera; (3) quo magis mirum est nonnullos taedio investigandae penitus veritatis cuilibet opinioni temere succumbere quam in explorando pertinaci diligentia perseverare. (4) Itaque indignandum omnibus, indolescendum est audere quosdam, et hoc studiorum rudes, litterarum profanos, expertes artium etiam sordidarum, certum aliquid de summa rerum ac maiestate decernere, de qua tot omnibus saeculis sectarum plurimarum usque adhuc ipsa philosophia deliberat. (5) Nec inmerito, cum tantum absit ab exploratione divina humana mediocritas, ut neque quae supra nos caelo suspensa sublata sunt neque quae infra terram profunda demersa sunt, aut scire sit datum aut ruspari religiosum, et beati satis satisque pru-

[4] *alterum conprobaris*] *alterum* om. P. [22] *sit datum aut scrutari permissum aut stuprari religiosum* P.

[2] cum maxime] hoc tempore seu in praesentia. [4] in praesentiarum] in praesentia rerum. [6] nec in alteram partem] non in alterutram partem. [10] Caecilius primo scepticismi partes agit. Cfr. Cic. de nat. deor. I 5, 12: Non enim sumus ii, quibus nihil verum esse videatur, sed ii, quibus omnibus veris falsa quaedam adiuncta esse dicamus tantâ similitudine, ut in iis nulla insit certa iudicandi et adsentiendi nota. [17] tot omnibus] asyndeton, pro: tot atque adeo omnibus. [19] Minucius Felix amat chiasmum et anaphoram (ex gr.: 'caelum ipsum et ipsa sidera' nr. 6) et asyndeton ('coalita digesta formata' nr. 7). [22] ruspari] scrutari (cfr. Tert. ap. 4, 7 et de pallio 2).

dentes iure videamur, si secundum illud vetus sapientis oraculum nosmet ipsos familiarius noverimus. (6) Sed quatenus indulgentes insano atque inepto labori ultra humilitatis nostrae terminos evagamur et in terram proiecti caelum ipsum et ipsa sidera audaci cupiditate transcendimus, vel hunc errorem saltem non vanis et formidulosis opinionibus implicemus. (7) Sint principio omnium semina natura in se coeunte densata: quis hic auctor deus? Sint fortuitis concursionibus totius mundi membra coalita digesta formata: quis deus machinator? Sidera licet ignis accenderit et caelum licet sua materia suspenderit, licet terram fundaverit pondere et mare licet influxerit e liquore: unde haec religio, unde formido, quae superstitio est? (8) Homo et animal omne, quod nascitur inspiratur attollitur, elementorum ut voluntaria concretio est, in quae rursum homo et animal omne dividitur solvitur dissipatur; ita in fontem refluunt et in semet omnia revolvuntur, nullo artifice nec iudice nec auctore. (9) Sic congregatis ignium seminibus soles alios atque alios semper splendere, sic exalatis terrae vaporibus nebulas semper adolescere, quibus densatis coactisque nubes altius surgere, isdem labentibus pluvias fluere, flare ventos, grandines increpare vel nimbis conlidentibus tonitrua mugire, rutilare fulgora, fulmina praemicare; adeo passim cadunt, montes inruunt, arboribus incurrunt; sine dilectu tangunt loca sacra et profana, homines noxios feriunt et saepe religiosos. (10) Quid tempestates loquar varias et incertas, quibus nullo ordine vel examine rerum omnium impetus volutatur? in naufragiis bonorum malorumque fata mixta, merita confusa? in incendiis interitum convenire insontium nocentumque? et cum tabe pestifera caeli tractus in-

[11] *confluxerit* Davisius Boenig. [28] *nocentumque*] numeri causa, vide Winterfeld in: Philologus 1904, 315; *nocentiumque* P.

[2] quatenus] quonium. [6] Sint principio] In iis quae secuntur agitur de atomismo, quem professi sunt apud veteres primum Abderitae Leucippus eiusque discipulus Democritus (saec. V. a. Chr.), deinde Epicurus, qui mortuus est anno 270 a. Chr., et temporibus

ficitur, sine discrimine omnes deperire? et cum belli ardore saevitur, meliores potius occumbere? (11) In pace etiam non tantum aequatur nequitia melioribus, sed et colitur, ut in pluribus nescias, utrum sit eorum detestanda pravitas an optanda felicitas. (12) Quod si mundus divina providentia et alicuius numinis auctoritate regeretur, numquam mereretur Phalaris et Dionysius regnum, numquam Rutilius et Camillus exilium, numquam Socrates venenum. (13) Ecce arbusta frugifera, ecce iam seges cana, iam temulenta vindemia imbri corrumpitur, grandine caeditur. Adeo aut incerta nobis veritas occultatur et premitur, aut, quod magis credendum est, variis et lubricis casibus soluta legibus fortuna dominatur.

VI. Cum igitur aut fortuna certa aut incerta natura sit, quanto venerabilius ac melius antistitem veritatis maiorum excipere disciplinam, religiones traditas colere, deos, quos a parentibus ante inbutus es timere quam nosse familiarius, adorare, nec de numinibus ferre sententiam, sed prioribus credere, qui adhuc rudi saeculo in ipsius mundi natalibus meruerunt deos vel faciles habere vel reges? Inde adeo per universa imperia provincias

[3] *et colitur*] *extollitur* Usener Boenig. [13] *certa*] *caeca* Dombart. [14] *antistitem*] ita Wower, *antistites* P. [18] *faciles*] *famulos* Usener.

Ciceronis Lucretius Carus, cuius sex libri De rerum natura exstant. [3] in pluribus] in compluribus vel in multis. [6] Phalaris Agrigenti tyrannus (saeculo VI. a. Chr.) et Dionysius maior tyrannus Syracusanus (mortuus anno 367 a. Chr.) ob crudelitatem famosi erant. [7] P. Rutilius Rufus, consul anno 105 a. Chr., Asiam provinciam a rapinis fraudibusque publicanorum defendit, sed iisdem agitantibus anno 92 exsilio multatus est. [10] premitur] deprimitur seu opprimitur. [12] Ovid. am. III 8: 'Dum rapiunt mala fata bonos, ignoscite fasso: | Sollicitor nullos esse putare deos.' [11] antistitem] magistrum; cfr. Cic. de orat. I 202: eius artis (eloquentiae) antistes; Lact. inst. div. V 2, 3: quorum alter antistitem se philosophiae profitebatur. [18] faciles] propitios; cfr. Senec. ep. 101, 2: 'Quid huic opto nisi deos faciles?' et Servium ad Verg. ecl. 3, 19: 'faciles nymphas mites et exorabiles'.

oppida videmus singulos sacrorum ritus gentiles habere et deos colere municipes, ut Eleusinios Cererem, Phrygas Matrem, Epidaurios Aesculapium, Chaldaeos Belum, Astarten Syros, Dianam Taurios, Gallos Mercurium, universa Romanos. (2) Sic eorum potestas et auctoritas totius orbis ambitus occupavit, sic imperium suum ultra solis vias et ipsius oceani limites propagavit, dum exercent in armis virtutem religiosam, dum urbem muniunt sacrorum religionibus, castis virginibus, multis honoribus ac nominibus sacerdotum, dum obsessi et citra solum Capitolium capti colunt deos, quos alius iam sprevisset iratos, et per Gallorum acies mirantium superstitionis audaciam pergunt telis inermes, sed cultu religionis armati, dum captis in hostilibus moenibus adhuc ferociente victoria numina victa venerantur, dum undique hospites deos quaerunt et suos faciunt, dum aras ex-

[2] *ut*] *et* P. [4] *Tauros* Waltzing. [4] *universa*] *numina universa* Halm Valmaggi. [10] *iratus* Wower Boenig; sed cfr. Senec. de cons. 13, 2: (Pulvillus pontifex) dignus amplissimo sacerdotio, qui colere deos ne iratos quidem destitit . . . [12] *captis*] capti P.

[2] municipes] provinciae vel urbi proprios. [4] Mercurium] Caes. b. g. VI 17, 1: Deum maxime Mercurium colunt (Galli). [6] ultra solis vias] Vergilius (Aen. VI 795 s.) Augustum Caesarem ad Garamantas et Indos, quae terra 'extra sidera' et 'extra anni solisque vias' sita sit, prolaturum esse imperium narrat. [9] citra solum Capitolium] solo Capitolio excepto. [12] armati] De Romanis a Gallis in Capitolio obsessis haec habet Livius (V 46, 2—3): 'Sacrificium erat statutum in Quirinali colle genti Fabiae. Ad id faciendum G. Fabius Dorsuo . . . sacra manibus gerens, cum de Capitolio descendisset, per medias hostium stationes egressus, nihil ad vocem cuiusquam terroremve motus, in Quirinalem collem pervenit; ibique omnibus solemniter peractis eadem revertens similiter constanti vultu graduque, satis sperans propitios esse deos, quorum cultum ne mortis quidem metu prohibitus deseruisset, in Capitolium ad suos rediit. [13] victa venerantur] Camillus dictator Veios urbem oppugnaturus et deleturus ita supplicavit (Liv. V 21, 3): 'Te simul, Iuno regina, quae nunc Veios colis, precor, ut nos victores in nostram tuamque mox futuram urbem sequare, ubi te dignum amplitudine tua templum accipiat.'

truunt etiam ignotis numinibus et Manibus. (3) Sic dum universarum gentium sacra suscipiunt, etiam regna meruerunt. Hinc perpetuus venerationis tenor mansit, qui longa aetate non infringitur, sed augetur; quippe antiquitas caerimoniis atque fanis tantum sanctitatis tribuere consuevit, quantum adstruxerit vetustatis.

VII. Nec tamen temere — ausim enim interim et ipse concedere et sic melius errare — maiores nostri aut observandis auguriis aut extis consulendis aut instituendis sacris aut delubris dedicandis operam navaverunt. (2) Specta de libris memoriam: iam eos deprehendes initiasse ritus omnium religionum, vel ut remuneraretur divina indulgentia vel ut averteretur imminens ira aut iam tumens et saeviens placaretur. (3) Testis Mater Idaea, quae adventu suo et probavit matronae castitatem et

[1] *extruunt etiam*] *extruunt dum etiam* P. [2] *merunt* P.
[3] mansit] *manavit* Cornelissen. [9] *memoria* P.

[1] ignotis numinibus] Cfr. Act. apost. 17, 23 et Pausaniam (I 1, 4): *βωμοὶ θεῶν ὀνομαζομένων ἀγνώστων*. In invocationibus deorum, si cuius dei nomen vel natura ignota erat, Romae dici solebat: 'sive deus sive dea' vel 'sive mas sive femina' (Wissowa, Religion der Roemer p. 33).
[6] ausim] forma antiqua pro: ausus sim. [10] de libris memoriam] librorum memoriam seu historiam in libris conservatam.
[12] Testis . . . testis] Eadem anaphora usus est Cicero de imp. Gn. Pomp. 11, 30: 'Testis est Italia . . . testis est Africa . . . testis est Gallia'.
[13] Anno 205 a. Chr. inter iniurias secundi belli Punici in libris Sibyllinis Romae a decemviris inventum est hostem Italia pelli vincique posse, si Mater Idaea (i. e. Cybele dea) a Pessinunte, quae erat urbs Phrygiae, Romam advecta foret. Legatos a Romanis eius rei causa missos Attalus, rex Pergami, comiter accepit iisque 'lapidem, quem matrem deum esse incolae dicebant, tradidit ac deportare iussit'. Cum navis deam portans ad ostium amnis Tiberini accessisset, P. Cornelius Scipio a senatu cum omnibus matronis ei obviam ire iussus deam accepit extulitque in terram; deinde eam matronae acceperunt atque per manus, succedentes aliae aliis, omni obviam effusa civitate, in aedem Victoriae, quae erat in Palatio, pertulerunt. Inter has feminas erat Claudia Quinta, cuius antea fama dubia fuerat; eius tum dea signum benevolentiae dando pudicitiam clariorem fecit. Ita Livius 29, 10 et 14. Ovidius tradit navem, cum

urbem metu hostili liberavit; testes equestrium fratrum in lacu, sicut *se* ostenderant, statuae consecratae, qui anheli spumantibus equis atque fumantibus de Perse victoriam eadem die qua fecerant nuntiaverunt; testis ludorum offensi Iovis de somnio plebei hominis iteratio; et Deciorum devotio rata testis est; testis et Curtius, qui equitis sui vel mole vel honore hiatum profundae

[2] *sicut se*] *sicut* P. *anhelis* P; Florus I 28, 15: Castorem et Pollucem fuisse . . . qui adhuc anhelarent. [4] *offensio* P. [5] *Deciorum*] *decurionum* P.

ad ostia Tiberina venisset, in limoso vado sedisse neque de loco moveri potuisse, at Claudiam Quintam summisso genu deam, ut innocentiam suam benigne probaret, precatam exiguo labore funem traxisse navemque solutam promovisse (fast. IV 305—328). Itidem fere s. Augustinus (de civ. dei X 16, 2): 'Quod navim, inquit, qua simulacrum matris Phrygiae vehebatur, tantis hominum boumque conatibus immobilem redditam una muliercula zona alligata (cfr. Min. Fel. Oct. c. 27, 4) ad suae pudicitiae testimonium movit et traxit.'

[1] testes equestrium] Florus I 28, 14 s.: 'Eadem die, qua victus est Perses in Macedonia (anno 168 a. Chr), Romae cognitum est, cum duo iuvenes candidis equis apud Iuturnae lacum pulverem et cruorem abluebant; hi nuntiavere. Castorem et Pollucem fuisse creditum vulgo, quod gemini fuissent; interfuisse bello, quod sanguine maderent; a Macedonia venire, quod adhuc anhelarent.' [4] testis ludorum] Anno 491 a. Chr. ludi maximi Romae iterati sunt, propterea quod 'Tito Latinio, de plebe homini', in somnio Iuppiter visus est dicere 'ludis sibi praesultatorem displicuisse et, nisi magnifice instaurarentur ii ludi, periculum urbi fore' (Liv. II 36, 1—3). [5] P. Decius Mus pater se diis devovit in pugna sub iugo montis Vesuvii facta bello Latino anno 339 a. Chr., eiusque filius in proelio ad Sentinum commisso anno 295 a. Chr. testis et Curtius] Anno 362 a. Chr. 'cum in media parte fori vasto et repentino hiatu terra subsideret responsumque esset ea re illum tantummodo conpleri posse, qua populus Romanus plurimum valeret, Curtius, et animi et generis nobilissimus adulescens, interpretatus urbem nostram virtute armisque praecipue excellere, militaribus insignibus ornatus equum conscendit eumque vehementer admotis calcaribus praecipitem in illud profundum egit, super quem universi cives honoris gratia fruges iniecerunt, continuoque terra pristinum habitum recuperavit'. Ita Valerius Maximus (V 6, 2); cfr. Liv. VII 6. [6] equitis sui] equi sui;

voraginis coaequavit. (4) Frequentius etiam quam volebamus deorum praesentiam contempta auspicia contestata sunt. Sic Allia nomen infaustum, sic Claudi et Iuni non proelium in Poenos, sed ferale naufragium est, et ut Trasimenus Romanorum sanguine et maior esset et decolor, sprevit auguria Flaminius, et ut Parthos signa repetamus, dirarum imprecationes Crassus et meruit et inrisit. (5) Omitto vetera, quae multa sunt, et de deorum natalibus donis muneribus neglego carmina poetarum; praedicta etiam de oraculis fata transilio, ne vobis antiquitas nimium fabulosa videatur. Intende templis ac delubris deorum, quibus Romana civitas et protegitur et ornatur: magis sunt augusta numinibus incolis praesentibus inquilinis quam cultu insignibus et muneribus opulenta. (6) Inde adeo pleni et mixti deo vates futura praecerpunt, dant cautelam periculis, morbis medellam, spem adflictis, opem miseris, solacium calamitatibus, laboribus levamentum. Etiam per quietem deos videmus audimus agnoscimus, quos impie per diem negamus nolumus pcieramus.

VIII. Itaque cum omnium gentium de dis immortalibus, quamvis incerta sit vel ratio vel origo, maneat tamen firma consensio, neminem fero tanta audacia tamque inreligiosa nescio qua prudentia tumescentem, qui hanc religionem tam vetustam, *tam* utilem, tam salubrem dissolvere aut infirmare nitatur. (2) Sit licet ille Theodorus Cyrenaeus vel qui prior Diagoras

[12] *cultu*] ita ed. princ., Waltzing; *cultu*||| P, *cultus* vulgo. [22] *tam utilem*] *utilem* P.

vox enim 'eques' aliquando pro 'equus' adhibetur, vide Woelfflin, Archiv fuer lat. Lexicographie 10, 286. [3] Sic Claudi et Iuni] Anno 249 a. Chr. consules fuere P. Claudius Pulcher et L. Iunius Pullus; prior proelio navali ad Drepanum a Poenis victus est, alter naufragio classem amisit. Iunius Pullus auspicia neglexerat: cfr. Cic. de nat. deor. II 3, 7: 'Nihil nos P. Claudii bello Punico primo temeritas movebit, qui etiam per iocum deos inridens, cum cavea liberati pulli non pascerentur, mergi eos in aquam iussit, ut biberent, quoniam esse nollent.' [6] dirarum] supple: rerum. [14] praecerpunt] praedicunt; cfr. Val. Max. II 8, 3: non plura praecerpens quam acciderunt. [23] Theodorus Cyrenaeus philosophus Athenis

Melius, cui atheon cognomen adposuit antiquitas, qui uterque nullos deos adseverando timorem omnem, quo humanitas regitur, venerationemque penitus sustulerunt: numquam tamen in hac impietatis disciplina simulatae philosophiae nomine atque auctoritate pollebunt. (3) Cum Abderiten Protagoram Athenienses viri consulte potius quam profane de divinitate disputantem et expulerint suis finibus et in contione eius scripta deusserint, quid homines — sustinebitis enim me impetum susceptae actionis liberius exerentem — homines, inquam, deploratae inlicitae ac desperatae factionis grassari in deos non ingemescendum est? (4) Qui de ultima faece collectis imperitioribus et mulieribus credulis sexus sui facilitate labentibus plebem profanae coniurationis instituunt, quae nocturnis congregationibus et ieiuniis sollemnibus et inhumanis cibis non sacro quodam, sed piaculo foederatur, latebrosa et lucifuga natio, in publicum muta, in angulis garrula; templa ut busta despiciunt, deos despuunt, rident sacra, miserentur miseri (si fas est) sacerdotum, honores et purpuras despiciunt, ipsi seminudi. (5) Pro mira stultitia et incredibilis audacia! spernunt tormenta praesentia, dum incerta metuunt et futura, et dum mori post mortem timent, interim mori non timent: ita illis pavorem fallax spes solacio redivivo blanditur.

[1] *Melius*] *milesius* P. [15] *foederantur* P. *lucifugax* P. [21] *pavorum* Halm Valmaggi. *solacio redivivo*] ita ed. princ., *solacia rediviva* P Waltzing.

expulsus Alexandriam ad regiam Ptolemaei Lagi (circa annum 300 a. Chr.) se contulit. Diagoras, poeta lyricus ab insula Melo oriundus, anno 415 Athenis fugere coactus est, quia Eleusinia mysteria deriserat. [3] Protagoras sophista anno 411 impietatis accusatus Athenis pulsus et paulo post mortuus est. Cuius haec sententia nota est (Diog. Laert. IX 5, 1): *Περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι οὔθ' ὡς εἰσὶν οὔθ' ὡς οὐκ εἰσίν.* [6] consulte] docte. [14] *Piaculum* hoc loco scelus significat, quod expiandum sen procurandum est. [15] in angulis] Cfr. Cic. de oratore I 13, 57: 'ut de his rebus omnibus in angulis disserant'. [16] Tacitus, ann. IV 38: (templa) 'quae saxo struuntur, pro sepulchris spernuntur'. Firmicus Maternus de errore 16, 3: 'busta sunt haec, sacratissimi imperatores, adpellanda, non templa'. [21] blanditur] sedat, permulcet.

IX. Ac iam, ut fecundius nequiora proveniunt, serpentibus in dies perditis moribus per universum orbem sacraria ista taeterrima impiae coitionis adolescunt. Eruenda prorsus haec et execranda consensio. (2) Occultis se notis et insignibus noscunt et amant mutuo paene antequam noverint; passim etiam inter eos velut quaedam libidinum religio miscetur, ac se promisce appellant fratres et sorores, ut etiam non insolens stuprum intercessione sacri nominis fiat incestum. Ita eorum vana et demens superstitio sceleribus gloriatur. (3) Nec de ipsis, nisi subsisteret veritas, maxime nefaria et honore praefanda sagax fama loqueretur. Audio eos turpissimae pecudis caput, asini, consecratum inepta nescio qua persuasione venerari: digna et nata religio talibus moribus! (4) Alii eos ferunt ipsius antistitis ac sacerdotis colere genitalia et quasi parentis sui adorare naturam: nescio an falsa, certe occultis ac nocturnis sacris adposita suspicio! Et qui hominem summo supplico pro facinore punitum et crucis ligna feralia eorum caerimonias fabulatur, congruentia perditis sceleratisque tribuit altaria, ut id colant quod merentur. (5) Iam de initiandis tirunculis fabula tam detestanda quam nota est. Infans farre contectus, ut decipiat incautos, adponitur ei qui sacris inbuatur. Is infans a tirunculo farris superficie quasi ad innoxios ictus provocato caecis occultisque vulneribus occiditur. Huius, pro nefas! sitienter sanguinem lambunt, huius certatim membra dispertiunt, hac foederantur hostia, hac conscientia sceleris ad silentium mutuum pignerantur. Haec sacra sacrilegiis omnibus taetriora. (6) Et de convivio notum

10 *maxime nefaria*] *maxima et varia* P. 17 *fabulantur* P.

4 insignibus] Eiusmodi insignia sunt: ancora, crux, piscis. 7 non insolens] solitum (Litotes). 10 honore praefanda] Antequam sententia pronuntiaretur, quae posset vulnerare aures, dici solebat: 'Sit honor auribus'! Cfr. Ciceronem (ep. ad fam. IX 22): Nos autem ridicule, si dicimus 'ille patrem strangulavit', honorem non praefamur; sin de Aurelia aliquid aut Lollia, honos praefandus est. 19 tirunculis] neophytis. 22 Adiectivum *caecus* hoc loco sensu passivo (= occultus) adhibitum est. 26 de convivio] Agit hoc loco de agapis

est, passim omnes locuntur; id etiam Cirtensis nostri testatur oratio. Ad epulas sollemni die coeunt cum omnibus liberis, sororibus, matribus, sexus omnis homines et omnis aetatis. Illic post multas epulas, ubi convivium caluit et incestae libidinis ebriatis fervor exarsit, canis, qui candelabro nexus est, iactu offulae ultra spatium lineae, qua vinctus est, ad impetum et saltum provocatur. (7) Sic everso et extincto conscio lumine inpudentibus tenebris nexus infandae cupiditatis involvunt per incertum sortis, etsi non omnes opera, conscientia tamen pariter incesti, quoniam voto universorum adpetitur, quicquid accidere potest in actu singulorum.

X. Multa praetereo consulto; nam et haec nimis multa sunt, quae aut omnia aut pleraque omnium vera declarat ipsius pravae religionis obscuritas. (2) Cur etenim occultare et abscondere quicquid illud colunt magnopere nituntur, cum honesta semper publico gaudeant, scelera secreta sint? Cur nullas aras habent, templa nulla, nulla nota simulacra, numquam palam loqui, numquam libere congregari, nisi illud, quod colunt et interprimunt, aut puniendum est aut pudendum? (3) Unde autem vel quis ille aut ubi deus unicus solitarius destitutus, quem non gens libera, non regna, non saltem Romana superstitio noverunt? (4) Iudaeorum sola et misera gentilitas unum et ipsi deum, sed palam, sed templis aris victimis caerimoniisque coluerunt, cuius adeo nulla vis nec potestas est, ut sit Romanis hominibus cum sua sibi natione captivus. (5) At etiam Christiani quanta monstra, quae portenta confingunt! Deum illum suum, quem nec ostendere possunt nec videre, in omnium mores, actus om-

4 *caluit*] *caruit* P; Sulp. Sev. chron. II 13, 7: ubi . . . convivium calere coepisset. 5 *ebrietatis* P. 9 *opera*] *opora* P, *opere* Heumann, *corpore* Hartel. 24 *hominibus*] *nominibus* P, *numinibus* Wower Halm; cfr. 8, 3: Athenienses viri. 25 *etiam*] *iam* Scheffer Halm Cornelissen.

Christianis, ut Tertullianus in Apologetico cap. 39, 16—21. 1 *Cirtensis* est M. Cornelius Fronto orator, qui fuit magister imperatoris Marci Aurelii et mortem obiit post annum 175 nostri aevi.

nium, verba denique et occultas cogitationes diligenter inquirere, discurrentem scilicet atque ubique praesentem; molestum illum volunt, inquietum, inpudenter etiam curiosum, siquidem adstat factis omnibus, locis omnibus intererrat, cum nec singulis inservire possit per universa districtus nec universis sufficere in singulis occupatus.

XI. Quid? quod toto orbi et ipsi mundo cum sideribus suis minantur incendium, ruinam moliuntur, quasi aut naturae divinis legibus constitutus aeternus ordo turbetur, aut, rupto elementorum omnium foedere et caelesti compage divisa, moles ista, qua continetur et cingitur, subruatur? (2) Nec hac furiosa opinione contenti aniles fabulas adstruunt et adnectunt: renasci se ferunt post mortem et cineres et favillas et nescio qua fiducia mendaciis suis invicem credunt; putes eos iam revixisse. (3) Anceps malum et gemina dementia, caelo et astris, quae sic relinquimus ut invenimus, interitum denuntiare, sibi mortuis extinctis, qui sicut nascimur et interimus, aeternitatem repromittere! (4) Inde videlicet et execrantur rogos et damnant ignium sepulturas, quasi non omne corpus, etsi flammis subtrahatur, annis tamen et aetatibus in terram resolvatur nec intersit, utrum ferae diripiant an maria consumant an humus contegat an flamma subducat, cum cadaveribus omnis sepultura, si sentiunt, poena sit, si non sentiunt, ipsa conficiendi celeritate medicina. (5) Hoc errore decepti beatam sibi, ut bonis, et perpetem vitam mortui pollicentur, ceteris, ut iniustis, poenam sempiternam. Multa ad haec subpetunt, ni festinet oratio. Iniustos ipsos magis nec laboro, iam docui; quamquam, etsi iustos darem, culpam tamen vel innocentiam *novi* fato tribui sententiis

5 *destrictus* P. 25 *mortui*] ita P, v. Kron (Philologus 1910, 128), Waltzing, *mortuis* vulgo; cfr. Caes. b. g. VII 26, 2. 28 *novi*] om. P., *fateor* Boenig, *fatendum* Valmaggi.

4 intererrat] verbum prorsus novum. 7 toto] dativus antiquus et postclassicus. 11 cingitur] sc. totus orbis. 24 Adiectivum *perpes* pro *perpetuus* latinitatis est antiquae et postclassicae. 27 iam docui] i. e.: Iniustiores ipsos esse ne laboro quidem docere,

plurimorum. (6) Et haec vestra consensio est; nam quicquid agimus, ut alii fato ita vos deo dicitis: sic sectae vestrae non spontaneos cupere sed electos. Igitur iniquum iudicem fingitis, qui sortem in hominibus puniat, non voluntatem.

(7) Vellem tamen sciscitari, utrumne cum corporibus et corporibus quibus, ipsisne an innovatis resurgatur. Sine corpore? hoc, quod sciam, neque mens neque anima nec vita est. Ipso corpore? sed iam ante dilapsum est. Alio corpore? ergo homo novus nascitur, non prior ille reparatur. (8) Et tamen tanta aetas abiit, saecula innumera fluxerunt: quis unus ullus ab inferis vel Protesilai sorte remeavit, horarum saltem permisso commeatu, vel ut exemplo crederemus? (9) Omnia ista figmenta male sanae opinionis et inepta solacia a poetis fallacibus in dulcedinem carminis lusa a vobis nimirum credulis in deum vestrum turpiter reformata sunt.

XII. Nec saltem de praesentibus capitis experimentum, quam vos inritae pollicitationis cassa vota decipiant; quid post mortem inpendeat, miseri, dum adhuc vivitis, aestimate. (2) Ecce pars vestrum et maior, melior, ut dicitis, egetis algetis, opere fame laboratis, et deus patitur dissimulat, non vult aut non potest opitulari suis; ita aut invalidus aut iniquus est. (3) Tu, qui immortalitatem postumam somnias, cum periculo quateris,

[2] *dicitis*] Cic. de div. II 20: Vultis enim omnia fato. [5] *cum corporibus*] + *an sine corporibus* Halm, + *an absque corporibus* Waltzing. De particula *utrum* vel *utrumne* sine altero membro adhibita vide Kuehner, Ausfuerliche Gramm. der lat. Sprache II § 234, 5. [14] *dulcedine* P. [22] *periculo*] *quercera* Carrio (1583), Boenig.

iam docui. [2] fato] supple: fieri. [3] cupere] favere. [11] Protesilaus, qui fuit rex in Thessalia, primus omnium Graecorum ante Troiam navi egressus statim ab Hectore occisus est (Il. 2, 698 ss.). Laodamea, uxor eius, cum mortem mariti comperisset, a diis petivit, ut sibi restitueretur, et impetravit, ut per spatium adhuc trium horarum ad vivos redire posset; quo peracto et ille et ipsa mortem obpetiverunt. [22] postumam] Varro de lingua lat. IX 38, 60: Postumus cognominatur post patris mortem natus.

cum febribus ureris, cum dolore laceraris, nondum condicionem tuam sentis? nondum adgnoscis fragilitatem? invitus miser infirmitatis argueris nec fateris! (4) Sed omitto communia. Ecce vobis minae supplicia tormenta, et iam non adorandae sed subeundae cruces, ignes etiam quos et praedicitis et timetis: ubi deus ille, qui subvenire revivescentibus potest, viventibus non potest? (5) Nonne Romani sine vestro deo imperant regnant, fruuntur orbe toto vestrique dominantur? Vos vero suspensi interim atque solliciti honestis voluptatibus abstinetis; non spectacula visitis, non pompis interestis, convivia publica absque vobis; sacra certamina, praecerptos cibos et delibatos altaribus potus abhorretis. Sic reformidatis deos quos negatis! (6) Non floribus caput nectitis, non corpus odoribus honestatis; reservatis unguenta funeribus, coronas etiam sepulcris denegatis, pallidi trepidi, misericordia digni, sed nostrorum deorum. Ita nec resurgitis miseri nec interim vivitis.

(7) Proinde si quid sapientiae vobis aut verecundiae est, desinite caeli plagas et mundi fata et secreta rimari; satis est pro pedibus aspicere, maxime indoctis inpolitis rudibus agrestibus; quibus non est datum intellegere civilia, multo magis denegatum est disserere divina.

XIII. Quamquam si philosophandi libido est, Socraten, sapientiae principem, quisque vestrum tantus est, si potuerit, imitetur. Eius viri, quotiens de caelestibus rogabatur, nota responsio est: 'quod supra nos, nihil ad nos'. (2) Merito ergo de oraculo testimonium meruit prudentiae singularis. Quod

[19] pro pedibus] *τὰ πρὸ ποδῶν*, 'quod est pro pedibus'. Cicero (de div. II 13, 30) hunc Ennii versum adfert: 'Quod est ante pedes, nemo spectat, caeli scrutantur plagas'. [25] Hoc dictum Tertullianus (ad nat. II 4) Epicuro, Minucius Felix et Lactantius (inst. div. III 20) Socrati adtribuunt. Socrates philosophiam a caelo ad terram avocavit, cum diceret 'caelestia vel procul esse a nostra cognitione vel, si maxime cognita essent, nihil tamen ad bene vivendum conferre' (Cic. acad. post. I 4, 15). [26] Oraculum Delphicum a Chaerephonte, Socratis discipulo, rogatum respondit (schol. ad Aristophanis Nubes 144): *Σοφὸς Σοφοκλῆς, σοφώτερος δ' Εὐριπίδης,*

oraculum, idem ipse persensit, idcirco universis esse praepositum, non quod omnia comperisset, sed quod nihil se scire didicisset : ita confessae inperitiae summa prudentia est. (3) Hoc fonte defluxit Arcesilae et multo post Carneadis et Academicorum plurimorum in summis quaestionibus tuta dubitatio, quo genere philosophari et caute indocti possunt et docti gloriose. (4) Quid? Simonidis melici nonne admiranda omnibus et sectanda cunctatio? Qui Simonides, cum de eo, quid et quales arbitraretur deos, ab Hierone tyranno quaereretur, primo deliberationi diem petiit, postridie biduum prorogavit, mox alterum tantum admonitus adiunxit; postremo, cum causas tantae morae tyrannus inquireret, respondit ille: quod sibi, quanto inquisitio tardior pergeret, tanto veritas fieret obscurior. (5) Mea quoque opinione quae sunt dubia, ut sunt, relinquenda sunt, nec tot ac tantis viris deliberantibus temere et audaciter in alteram partem ferenda sententia est, ne aut anilis inducatur superstitio aut omnis religio destruatur.

XIV. Sic Caecilius et renidens (nam indignationis eius tumorem effusae orationis impetus relaxaverat) : 'Ecquid ad haec' ait 'audet Octavius, homo Plautinae prosapiae, ut pistorum praecipuus, ita postremus philosophorum?'

[1] *praesensit* P. [18] *renitens* P. [19] *Ecquid*] *et qui* P. [20] *pi-*

ἀνδρῶν δὲ πάντων Σωκράτης σοφώτατος. [4] Distinguunt viri docti veterem Academiam (Plato, Pseusippus), mediam (Arcesilaus, mortuus anno 241), novam (Carneades, mortuus 129 a. Chr.). Cicero (de nat. deor. I 5, 11): 'Haec in philosophia ratio contra omnia disserendi nullamque rem aperte iudicandi profecta a Socrate, repetita ab Arcesila, confirmata a Carneade usque ad nostram viguit aetatem'. [7] Simonides, unus ex clarissimis poetis lyricis Graecorum, in insula Ceo natus est. Cum iam senuisset, Athenis Syracusas ad aulam Hieronis tyranni migravit ibique per decem annos cum Bacchylide et Pindaro poetis moratus anno 469 mortem occubuit. Sermo, quem Minucius et Cicero (de nat. deor. I 22, 60) ab eo cum Hierone habitum narrant, a Tertulliano (ad nat. I 2 et ap. 46, 8) ad Thalem Milesium et Croesum transfertur. [9] deliberationi] dat. finalis; Cicero (l. l.) dicit: 'deliberandi sibi unum diem postulavit'. [15] audaciter] forma antiqua. [20] homo Plautinae prosapiae] De hac sententia interpretanda auctores

(2) 'Parce', inquam, 'in eum plaudere; neque enim prius exultare te dignum est concinnitate sermonis, quam utrimque plenius fuerit peroratum, maxime cum non laudi, set veritati disceptatio vestra nitatur. (3) Et quamquam magnum in modum me subtili varietate tua delectarit oratio, tamen altius moveor, non de praesenti actione, sed de toto genere disputandi, quod plerumque pro disserentium viribus et eloquentiae potestate etiam perspicuae veritatis condicio mutetur. (4) Id accidere pernotum est auditorum facilitate, qui dum verborum lenocinio a rerum intentionibus avocantur, sine dilectu adsentiuntur dictis omnibus nec a rectis falsa secernunt nescientes inesse et *in* incredibili verum

storum] *Christianorum* Stieber, *istorum* Elter. [11] *in incredibili*] ita Halm, *incredibili* (sine *in*) P, *incredibile*

valde inter se dissentiunt. Alii de Plauto, clarissimo illo comoediarum scriptore Romano († 184 a. Chr.), cogitant, qui aliquamdiu 'ob quaerendum victum ad circumagendas molas, quae trusatiles appellantur, operam pistori locavit' (Varro apud Gellium III 3, 14); 'homo Plautinae praesapiae' horum sententia idem est atque 'homo pistorii seu infimi generis'; nam 'prosapia' vetus verbum est pro 'genus' vel 'origo', cfr. Cic. in Timaeo 11, 39: 'et eorum, ut utamur veteri verbo, prosapiam', sc. deorum. At Elter (Prolegomena zu Min. Fel. 39 ss.) ad illud Festi (p. 231) provocat: 'Plauti adpellantur canes, quorum aures languidae sunt ac flaccidae et latius videntur patere'; etiam Plautus ipse quodam loco (prologus Casinae) de se dicit: 'latine Plautus cum latranti nomine'. Hominem igitur Plautinae prosapiae Elter ita explicat, ut sit 'homo canini seu cynici generis' vel 'cynicae sectae philosophus'; in iis autem, quae apud Minucium secuntur, pro 'pistorum' Elter legit 'istorum', ita ut sensus sit: 'Licet Octavius in secta sua praecipuus sit, tamen ut cynicus ultimus est philosophorum'. Auctor scholae Cynicorum fuit Antisthenes Atheniensis, discipulus Socratis; ex hac schola prodiit circa annum 300 a. Chr. secta Stoicorum. [1] parce in eum plaudere] desine eum sugillare vel inludere. [3] maxime cum] praesertim cum. [6] Marcus non solum in praesenti actione sed in omnibus disputationibus altius eo movetur, quod plerumque, i. e. persaepe, squ. [8] Quae secuntur in hoc capite, deprompta sunt ex Platonis Phaedone c. 38 et 39 (p. 88c—89e). [9] lenocinia] inlecebra; cfr. Cic. pro Sestio 138: cupiditatum lenociniis.

et in verisimili mendacium. (5) Itaque, quo saepius adseverationibus credunt, eo frequentius a peritioribus arguuntur; sic adsidue temeritate decepti culpam iudicis transferunt ad incerti querellam, ut damnatis omnibus malint universa suspendere quam de fallacibus iudicare. (6) Igitur nobis providendum est, ne odio identidem sermonum omnium laboremus ita, ut in execrationem et odium hominum plerique simpliciores efferantur. Nam incaute creduli circumveniuntur ab his, quos bonos putaverunt; mox errore consimili iam suspectis omnibus ut improbos metuunt etiam quos optimos sentire potuerunt. (7) Nos proinde solliciti, quod utrimque omni negotio disseratur et ex altera parte plerumque obscura sit veritas, ex altero latere mira subtilitas, quae nonnumquam ubertate dicendi fidem confessae probationis imitetur, diligenter quantum potest singula ponderemus, ut argutias quidem laudare, ea vero, quae recta sunt, eligere probare suscipere possimus.'

XV. 'Decedis' inquit Caecilius 'officio iudicis religiosi; nam periniurium est vires te actionis meae intergressu gravissimae disputationis infringere, cum Octavius integra et inlibata habeat singula, si potest, refutare.'

(2) 'Id quod criminaris' inquam 'in commune, nisi fallor, compendium protuli, ut examine scrupuloso nostram sententiam non eloquentiae tumore, sed rerum ipsarum soliditate libremus.

v. Winterfeld (Phil. 1904, 316), Waltzing. [1] *in verisimili*] ita Halm, *in verisimile* P, *verisimile* (sine *in*) v. Winterfeld Waltzing. [20] *reputare* P.

[2] adsidue] saepe. [3] id est: non, ut decet, semet ipsi iudices accusant, sed de rebus dubiis et suspectis queruntur; cfr. Salust. Iug. I 4: Suam quisque culpam actores ad negotia transferunt. [4] omnibus] supple: rebus. [6] *μὴ γενώμεθα μισόλογοι* (Plat. Phaed. c. 39 p. 89 c). [7] plerique] permulti. [13] confessae] sensu passivo. [14] quantum potest] adde: fieri. [18] periniurium] verbum antiquum pro *periniquum*. intergressu] *ἅ εἰρ.* pro *interventu*. [20] habeat refutare] Cic. de nat. deor. III 39, 93: Haec fere dicere habui de natura deorum. [22] conpendium] utilitatem.

Nec avocanda, quod quereris, diutius intentio, cum toto silentio liceat responsionem Ianuari nostri iam gestientis audire.'

XVI. Et Octavius: 'Dicam equidem, ut potero, pro viribus, et adnitendum tibi mecum est, ut conviciorum amarissimam labem verborum varacium flumine diluamus. Nec dissimulabo principio ita Natalis mei errantem vagam lubricam nutasse sententiam, ut sit nobis ambigendum, utrum *vafritia* turbata sit, an vacillaverit per errorem. (2) Nam interim deos credere, interim se deliberare variavit, ut propositionis incerto incertior responsionis nostrae intentio fundaretur. Sed in Natali meo versutiam nolo, [non credo]; procul est ab eius simplicitate subtilis urbanitas. (3) Quid igitur? Ut qui rectam viam nescit, ubi, ut fit, in plures una diffinditur, [quia viam nescit] haeret anxius nec singulas audet eligere nec universas probare, sic, cui non est veri stabile iudicium, prout infida suspicio spargitur, ita eius dubia opinio dissipatur. (4) Nullum itaque miraculum est, si Caecilius identidem in contrariis ac repugnantibus iactetur aestuet fluctuetur. Quod ne fiat ulterius, convincam et redarguam quamvis diversa, quae dicta sunt, una veritate confirmata probataque; sic nec dubitandum ei de cetero est nec vagandum.

(5) Et quoniam meus frater erupit, aegre se ferre stomachari indignari dolere, inliteratos pauperes inperitos de rebus caelestibus disputare, sciat omnes homines, sine dilectu aetatis sexus dignitatis, rationis et sensus capaces et habiles procreatos nec fortuna nanctos, sed natura insitos esse sapientiam, quin

[5] *flumine*] *in lumine* P. [7] *vafritia*] *tua eruditio* P, *versutia* Vahlen. [9] *incertior*] *certior* P. [11] *non credo*] glossema mihi videtur esse. [11] *simplicitate*] *subtilitate simplicitate* P. [13] *diffunditur* P; at cfr. Verg. Aen. VI 540: Hic locus est, partes ubi se via findit in ambas. *quia viam nescit*] haec verba secluserunt Halm Boenig.

[3] ut potero pro viribus] pleonasmus. [5] diluamus] Cic. de nat. deor. II 7, 20: sic orationis flumine reprehensoris convicia diluuntur. [9] variavit] Liv. 27, 27, 12: si, quae de Marcelli morte variant auctores, omnia exsequi velim. [21] supra c. 5, 3—4. [25] insitos esse sapientiam] pro: insitam habere sapientiam. Cic. de

ipsos etiam philosophos, vel si qui alii artium repertores in memorias exierunt, priusquam sollertia mentis parerent nominis claritatem, habitos esse plebeios indoctos seminudos; adeo divites facultatibus suis inligatos magis aurum suspicere consuesse quam caelum, nostrates pauperes et commentos esse prudentiam et tradidisse ceteris disciplinam. Unde apparet ingenium non dari facultatibus nec studio parari, sed cum ipsa mentis formatione generari. (6) Nihil itaque indignandum vel dolendum, si quicumque de divinis quaerat sentiat proferat, cum non disputantis auctoritas, sed disputationis ipsius veritas requiratur. Atque etiam, quo imperitior sermo, hoc inlustrior ratio est, quoniam non fucatur pompa facundiae et gratiae, sed, ut est, recti regula sustinetur.

XVII. Nec recuso, quod Caecilius adserere inter praecipua conisus est, hominem nosse se et circumspicere debere, quid sit, unde sit, quare sit: utrum clementis concretus an concinnatus atomis an potius a deo factus formatus animatus. (2) Quod ipsum explorare et eruere sine universitatis inquisitione non possumus, cum ita cohaerentia conexa concatenata sint, ut, nisi divinitatis rationem diligenter excusseris, nescias humanitatis, nec possis pulchre gerere rem civilem, nisi cognoveris hanc communem omnium mundi civitatem, praecipue cum a feris beluis hoc differamus, quod illa prona in terramque vergentia nihil nata sint prospicere nisi pabulum, nos, quibus vultus erectus, quibus suspectus in caelum datus est, sermo et ratio, per quae deum adgnoscimus sentimus imitamur, ignorare nec fas nec licet in-

fin. IV 2, 4: habere etiam insitam quandam vel potius innatam cupiditatem scientiae. 5 Apud Ciceronem *nostrates* sunt populares, id est, homines eiusdem populi vel regionis. 7 facultatibus] divitiis. 8 quicumque] quivis, quilibet. 14 nec recuso] nec nego. 19 concatenata] verbum novum. 22 praecipue cum] praesestim cum. 23 Ovid. met. I 84:

> Pronaque cum spectent animalia cetera terram,
> os homini sublime dedit caelumque videre
> iussit et erectos ad sidera tollere vultus.

26 nec fas nec licet] sacrilegium est neque revera fieri potest.

gerentem sese oculis et sensibus nostris caelestem claritatem; sacrilegii enim vel maxime instar est, humi quaerere, quod in sublimi debeas invenire. (3) Quo magis mihi videntur, qui hunc mundi totius ornatum non divina ratione perfectum volunt, sed frustis quibusdam temere cohaerentibus conglobatum, mentem sensum, oculos denique ipsos non habere. (4) Quid enim potest esse tam apertum, tam confessum tamque perspicuum, cum oculos in caelum sustuleris et quae sunt infra circaque lustraveris, quam esse aliquod numen praestantissimae mentis, quo omnis natura inspiretur moveatur alatur gubernetur?

(5) Caelum ipsum vide, quam late tenditur, quam rapide volvitur, vel quod in noctem astris distinguitur vel quod in diem sole lustratur: iam scies, quam sit in eo summi moderatoris mira et divina libratio. Vide et annum, ut solis ambitus faciat, et mensem vide, ut luna auctu senio labore circumagat. (6) Quid tenebrarum et luminis dicam recursantes vices, ut sit nobis operis et quietis alterna reparatio? Relinquenda vero astrologis prolixior de sideribus oratio, vel quod regant cursum navigandi vel quod arandi metendique tempus inducant. Quae singula, non modo ut crearentur fierent disponerentur, summi opificis et perfectae rationis eguerunt, verum etiam sentiri perspici intellegi sine summa sollertia et ratione non possunt.

(7) Quid? cum ordo temporum ac frugum stabili varietate distinguitur, nonne auctorem suum parentemque testatur ver aeque cum suis floribus et aestas cum suis messibus et autumni maturitas grata et hiberna olivitas necessaria? Qui ordo facile turbaretur, nisi maxima ratione consisteret. (8) Iam providentiae quantae, ne hiems sola glacie ureret aut sola aestas ardore

[3] Inde ab hoc loco usque ad finem capitis undevigesimi respondetur ad ea, quae Caecilius c. 5, 5—13 disputavit. [4] mundi totius ornatum] *κόσμον*. [5] frustis quibusdam] atomis. [11] tenditur] extenditur, patet. [14] ambitus] cursus. [17] reparatio] vocabulum novum. Cic. de nat. deor. II 53, 132: Iam diei noctisque vicissitudo conservat animantes tribuens aliud agendi tempus, aliud quiscendi. astrologis] Qui prius astrologi, postea astronomi nominabantur. [28] ureret]

torreret, autumni et veris inserere medium temperamentum, ut per vestigia sua anni revertentis occulti et innoxii transitus laberentur!

(9) Mari intende: lege litoris stringitur. Quicquid arborum est vide: quam e terrae visceribus animatur! Aspice oceanum: refluit reciprocis aestibus. Vide fontes: manant venis perennibus. Fluvios intuere: eunt semper exercitis lapsibus. (10) Quid loquar apte disposita recta montium, collium flexa, porrecta camporum? Quidve animantium loquar adversus sese tutelam multiformem: alias armatas cornibus, alias dentibus saeptas et fundatas ungulis et spicatas aculeis aut pedum celeritate liberas aut elatione pinnarum? (11) Ipsa praecipue formae nostrae pulchritudo deum fatetur artificem: status rigidus, vultus erectus, oculi in summo velut in specula constituti et omnes ceteri sensus velut in arce compositi.

XVIII. Longum est ire per singula. Nihil in homine membrorum est, quod non et necessitatis causa sit et decoris, et, quod magis mirum est, eadem figura omnibus, sed quaedam unicuique liniamenta deflexa; sic et similes universi videmur et inter se singuli dissimiles invenimur. (2) Quid? nascendi ratio? quid? cupido generandi nonne a deo data est, et ut ubera partu maturescente lactescant et ut tener fetus ubertate lactei roris adolescat? (3) Nec universitati solummodo deus, sed et partibus consulit. Britannia sole deficitur, sed circumfluentis maris tepore recreatur; Aegypti siccitatem temperare Nilus amnis solet, Euphrates Mesopotamiam pro imbribus pensat, Indus flumen et serere orientem dicitur et rigare. (4) Quod si ingressus aliquam

[25] *temperare Nilus amnis solet*] ita Waltzing, *temperat nilus amnis colet* P.

Iustin. II 2: Scythae continuis frigoribus uruntur. [4] lege] limitibus. [14] specula] Cic. de nat. d. II 56, 140: oculi tamquam speculatores altissimum locum obtinent. [24] deficitur] caret, destituitur. Cic. pro Cluent. 184: Mulier abundat audacia, consilio et ratione deficitur. [27] serere orientem dicitur et rigare] Cic. de nat. deor. II 52, 130: Indus vero, qui est omnium fluminum maximus, non aqua solum agros

domum omnia exculta disposita ornata vidisses, utique praeesse ei crederes dominum et illis bonis rebus multo esse meliorem; ita in hac mundi domo, cum caelo terraque perspicias providentiam ordinem legem, crede esse universitatis dominum parentemque ipsis sideribus et totius mundi partibus pulchriorem.

(5) Ni forte, quoniam de providentia nulla dubitatio est, inquirendum putas, utrum unius imperio an arbitrio plurimorum caeleste regnum gubernetur; quod ipsum non est multi laboris aperire cogitanti imperia terrena, quibus exempla utique de caelo. (6) Quando umquam regni societas aut cum fide coepit aut sine cruore discessit? Omitto Persas de equorum hinnitu augurantes principatum et Thebanorum par, mortuam fabulam, transeo. Ob pastorum et casae regnum de geminis memoria notissima est. Generi et soceri bella toto orbe diffusa sunt, et tam magni imperii duos fortuna non cepit. (7) Vide cetera:

[3] *caelo terraque*] ita P. Thomas et Waltzing, *caelum terramque perlustrans* Vahlen; cfr. Cic. de fin. V 4, 9: Natura sic ab iis investigata est, ut nulla pars caelo terra marique, ut poetice loquar, praetermissa sit.

laetificat et mitigat, sed eos etiam conserit, magnam enim vim seminum secum frumenti similium dicitur deportare. [11] Valerius Maximus VII, 3 ext. 2: 'Sordida magorum dominatione obpressa Darius (Hystaspis) sex adiutoribus eiusdem dignitatis adsumptis pactum cum praeclari operis consortibus fecit, ut equis insidentes solis ortu cursum in quendam locum dirigerent isque regno potiretur, cuius equus in eo primus hinnisset. . . . (Darii equus) ante omnes hinnitum edidit auditoque eo sex reliqui summae potestatis candidati continuo equis delapsi, ut est mos Persarum, humi prostratis corporibus Darium regem salutaverunt' (Herod. III 84). [12] Thebanorum par] Oedipus Eteocli et Polynici filiis regnum reliquerat ea condicione, ut alterno quoque anno imperium tenerent; sed rixa orta alter frater alterum interfecit.

mortuam] antiquam. Cic. in Verrem act. II lib. V 18, 45: 'Antiquae sunt istae leges et mortuae. [13] casae regnum] In monte Palatino Romae exstabat usque ad quartum post Christum annum casa, in qua Faustulus pastor cum uxore Acca Larentia Romulum et Remum geminos enutrivisse dicebatur. [14] generi et soceri] Caesaris et Pompeii. [15] Florus II 13, 14: 'Sic de principatu laborabant, tamquam duos tanti imperii fortuna non caperet'. Lucanus (Phars. I 111 s.)

rex unus apibus, dux unus in gregibus, in armentis rector unus. Tu in caelo summam potestatem dividi credas et scindi veri illius ac divini imperii totam maiestatem, cum palam sit parentem omnium deum nec principium habere nec terminum, qui nativitatem omnibus praestet, sibi perpetuitatem, qui ante mundum fuerit sibi ipse pro mundo, qui universa, quaecumque sunt, verbo iubet, ratione dispensat, virtute consummat?

(8) Hic non videri potest: visu clarior est; nec conprehendi: *tactu purior est*; nec aestimari: sensibus maior est, infinitus inmensus et soli sibi tantus, quantus est, notus. Nobis vero ad intellectum pectus angustum est, et ideo sic eum digne aestimamus, dum inaestimabilem dicimus. (9) Eloquar quemadmodum sentio: magnitudinem dei qui se putat nosse, minuit, qui non vult minuere, non novit. (10) Nec nomen deo quaeras: deus nomen est. Illic vocabulis opus est, cum per singulos propriis appellationum insignibus multitudo dirimenda est; deo, qui solus est, dei vocabulum totum est. Quem si patrem dixero, carnalem opineris; si regem, terrenum suspiceris; si dominum, intelleges utique mortalem. Aufer additamenta nominum et perspicies eius claritatem.

(11) Quid? quod omnium de isto habeo consensum? Audio vulgus: cum ad caelum manus tendunt, nihil aliud quam 'deum' dicunt et 'deus magnus est' et 'deus verus est' et 'si deus dederit'. Vulgi iste naturalis sermo est an Christiani confitentis oratio? Et qui Iovem principem volunt, falluntur in nomine, sed de una potestate consentiunt.

XIX. Audio poetas quoque unum patrem divum atque hominum praedicantes, et talem esse mortalium mentem, qualem

[3] *maiestatem*] *potestatem* P. [9] *nec conprehendi tactu purior est*] cfr. Cypr., Quod idola non sint c. 9; *nec conprehendi potest* P. [18] *intelleges*] P Waltzing, *intellegis* vel *intellegas* ceteri.

de Caesare et Pompeio ita habet: 'Quae mare, quae terras, quae totum possidet orbem | non cepit fortuna duos'. [27] Cic. de nat. d. II 2, 4: 'ut idem Ennius: patrem divomque hominumque'.

parens omnium diem duxerit. (2) Quid? Mantuanus Maro nonne apertius proximius verius ‘principio’ ait ‘caelum ac terras’ et cetera mundi membra ‘spiritus intus alit et infusa mens agitat, inde hominum pecudumque genus’ et quicquid aliud animalium? Idem alio loco mentem istam et spiritum deum nominat. Haec enim verba sunt:

deum namque ire per omnes
terrasque tractusque maris caelumque profundum,
unde homines et pecudes, unde imber et ignes.

Quid aliud et a nobis deus quam mens et ratio et spiritus praedicatur.

(3) Recenseamus, si placet, disciplinam philosophorum: deprehendes eos, etsi sermonibus variis, ipsis tamen rebus in hanc unam coire et conspirare sententiam. (4) Omitto illos rudes et veteres, qui de suis dictis sapientes esse meruerunt. Sit Thales Milesius omnium primus, qui primus omnium de

[1] *duxerit*] *induxerit* Davisius Halm; sed cfr. Verg. Aen. II 802: Iamque iugis summae surgebat Lucifer Idae | ducebatque diem. [9] *homines*] *hominum genus* Vahlen Waltzing ex Verg. Aen. I 743: unde hominum genus et pecudes, unde imber et ignes. [13] *varios* Halm alii.

[1] duxerit] adduxerit. Versus, quos laudat Minucius, leguntur apud Homerum (Od. 18, 136 s.):

Τοῖος γὰρ νόος ἐστὶν ἐπιχθονίων ἀνθρώπων,
οἷον ἐπ' ἦμαρ ἄγῃσι πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε.

[3] Verg. Aen. VI, 724 ss.: ‘Principio caelum ac terras camposque liquentes | lucentemque globum lunae Titaniaque astra | spiritus intus alit, totamque infusa per artus | mens agitat molem et magno se corpore miscet.’ Apud Vergilium, Georg IV 221 ss., legitur:

‘deum namque ire per omnes
terrasque tractusque maris caelumque profundum;
hinc pecudes armenta viros, genus omne ferarum’.

Pro tertio versu Minucius alium produxit, quem etiam errando adulteravit; namque in Aeneide I 743 legitur:

‘Unde hominum genus et pecudes, unde imber et ignes’.

Omnes hi versus e sententia Pythagorae et Stoicorum conficti sunt, id quod melius cognosces ex Lact. inst. div. I 5. [15] de suis dictis] ob dicta sua. [16] Thales Milesius, qui florebat anno circiter 580

caelestibus disputavit. Is autem Milesius Thales rerum initium aquam dixit, deum autem eam mentem, quae ex aqua cuncta formaverit. Eo altior et sublimior aquae et spiritus ratio, quam ut ab homine potuerit inveniri, a deo traditum; vides philosophi principalis nobiscum penitus opinionem consonare. (5) Anaximenes deinceps et post Apolloniates Diogenes aëra deum statuunt infinitum et immensum; horum quoque similis de divinitate consensio est. (6) Anaxagorae vero discriptio et motus infinitae mentis deus dicitur, et Pythagorae deus est animus per universam rerum naturam commeans et intentus, ex quo etiam animalium omnium vita carpatur. (7) Xenophanen notum est omne infinitum cum mente deum tradere, et Antisthenen populares deos multos, sed naturalem

[1] *Is autem*] ita Vahlen apud Halm, *isdem* P, *is enim* Baehrens. [3] *Eo*] ita P, *et* ed. princ., *esto* Vahlen Waltzing. [4] *potuerit*] *poterit* P. [8] *descriptio et metus* P. [11] *carpatur*] *capitatur* P, *capiatur* ed. princ.; cfr. Cic. de nat. deor. I 11, 27: . . . ex quo animi nostri carperentur.

a. Chr., unus ex Septem sapientibus et auctor philosophiae naturalis Ionicae fuit. [3] ratio] doctrina. [4] a deo traditum] res a deo tradita. [6] Anaximenes Milesius (saeculo VI.) et Diogenes Apolloniates (saec. V.) eiusdem scholae Ionicae fuerunt. Anaximenis doctrinam melius s. Augustinus ita tradit (de civ. dei VIII 2): 'Qui omnes rerum causas infinito aeri dedit nec deos negavit aut tacuit; non tamen ab ipsis aerem factum, sed ipsos ex aere ortos credidit'. [9] deus dicitur] i. e.: Ab Anaxagora infinita mens discribens et movens deus dicitur. Anaxagoras e Lydia ortus circa annum 460 Athenis docebat et ultimus philosophus generis Ionici fuit. Is primus materiam et mentem ut principia omnium rerum accurate distinguit; Aristoteles (phys. 8, 1) de eo, tradit: *Ἀναξαγόρας λέγει ὁμοῦ πάντων ὄντων κίνησιν ἐμποιῆσαι τὸν νοῦν καὶ διακρίναι.* Pythagoras in insula Samo natus Crotonem inferioris Italiae migravit ibique circa annum 500 mortem obiit. Is primus se philosophum adpellavit, cum 'sapientem profiteri arrogantissimum videretur' (Aug. l. l). [12] Xenophanes, philosophus et poeta Colophonte ortus, circa annum 545 Eleam, Italiae inferioris in urbem, se contulit ibique scholam Eleaticam condidit. Is primus philosophorum polytheismum impugnavit, omne infinitum mente animatum deum esse docens. [13] Antisthenes, mortuus

unum praecipuum, Speusippum vim animalem, qua omnia regantur, deum nosse. (8) Quid? Democritus, quamvis atomorum primus inventor, nonne plerumque naturam quae imagines fundat et intellegentiam deum loquitur? Straton quoque et ipse naturam. Etiam Epicurus ille, qui deos aut otiosos fingit aut nullos, naturam tamen superponit. (9) Aristoteles variat et adsignat tamen unam potestatem; nam interim mentem, mundum interim deum dicit, interim mundo deum praeficit. Theophrastus etiam variat, alias mundo, alias menti divinae tribuens principatum. Heraclides Ponticus quoque mundo divinam mentem quamvis varie adscribit. (10) Zenon et Chrysippus et Cleanthes sunt et ipsi multiformes, sed ad unitatem providentiae omnes revolvuntur. Cleanthes enim mentem modo, *modo* animum, modo aethera, plerumque rationem deum disserit. Zenon, eiusdem magister,

[1] *vim animalem*] *vim naturalem animalem* P. [8] *Theophrastus etiam*] *aristoteles ponticus* P. [10] *mundo*] *de deo* P, cfr. Cic. l. l. I 13, 34. [13] *mentem modo modo animum*] *mentem modo animum P, mentem modo naturae atque animum* Waltzing, *mundum modo modo animum* Halm; cfr. l. l. I 14,37. [14] *disseruit* P.

anno circiter 360 Athenis, auctor fuit scholae Cynicae philosophorum. [1] Pseusippus, sororis Platonis filius, huic successit in regenda vetere Academia. [2] Democritus, Abderae in Thracia natus ibique plurimum moratus († 361), cum Leucippo magistro doctrinam atomorum tradidit. [4] Straton, anno 240 Athenis mortuus, Theophrasto magistro in regenda schola Peripatetica successit. [5] Epicurus, in insula Samo natus et anno 270 Athenis mortuus, Democriti theoriam atomisticam secutus est. Deos esse non negavit, sed nihil curare docuit; verbis, ut ait Cicero (de n. d. I 85) eos reliquit, re sustulit. [6] Secundum Aristotelem deus est primus motor mundi; ideo minus recte Minucius et Cicero (l. l. I 13, 33) ab Aristotele mundum ipsum deum dictum esse narrant. [8] Theophrastus, discipulus Platonis et Aristotelis, usque ad mortem (anno 287) Athenis versatus est. Cum Aristotele et ipse deum a mundo discrepare docuit; Minucius igitur et de eo erravit. [10] Heraclides, in Ponto natus, et ipse discipulus Platonis et Aristotelis fuit. [11] Zenon, Citio in insula Cypro natus, docebat Athenis *ἐν τῇ στοᾷ ποικίλῃ*, unde scholae eius, cui annos fere

naturalem legem atque divinam et aethera interim interdumque rationem vult omnium esse principium; idem interpretando Iunonem aera, Iovem caelum, Neptunum mare, ignem esse Vulcanum et ceteros similiter vulgi deos elementa esse monstrando publicum arguit graviter et revincit errorem. (11) Eadem fere Chrysippus: vim divinam rationalem, naturam et mundum, interim et fatalem necessitatem deum credit Zenonemque interpretatione physiologica in Hesiodi Homeri Orpheique carminibus imitatur. (12) Babylonio etiam Diogeni disciplina est exponendi et disserendi, Iovis partum et ortum Minervae et hoc genus cetera rerum vocabula esse, non deorum. (13) Nam Socraticus Xenophon formam dei veri negat videri posse et ideo quaeri non oportere, Ariston Stoicus comprehendi omnino non posse: uterque maiestatem dei intellegendi desperatione senserunt. (14) Platoni apertior de deo et rebus ipsis et nominibus oratio est et quae tota esset caelestis, nisi persuasionis civilis nonnunquam admixtione sordesceret. Platoni itaque in Timaeo deus est ipso suo nomine mundi parens, artifex animae, caelestium terrenorumque fabricator, quem et invenire difficile prae nimia et incredibili potestate et, cum inveneris, in publicum dicere impossibile praefatur. (15) Eadem fere et ista, quae nostra sunt; nam et deum novimus et parentem omnium dicimus et numquam publice nisi interrogati praedicamus.

quinquaginta praefuit, nomen Stoicae inditum est († 263 a. Chr.). Post eum scholae praefuerunt Cleanthes et deinde Chrysippus († 208).

[7] Stoici deos vulgares elementa mundi humana specie induta fingebant (interpretatio physiologica). [9] Diogenes, Seleuciae ad Tigrim natus et ideo Babylonius dictus, discipulus fuit Chrysippi Stoici; anno 155 cum Carneade et Critolao e Graecia legatus Romam missus est. [12] Cfr. Xenoph. mem. IV 3, 13. [13] Ariston fuit discipulus Zenonis circa annum 275. [16] persuasionis civilis] opinionis falsae vulgaris. [17] Plato in praefatione Timaei dialogi ('praefatur') ita habet (p. 28c): *Τὸν μὲν οὖν ποιητὴν καὶ πατέρα τοῦδε τοῦ παντὸς εὑρεῖν τε ἔργον καὶ εὑρόντα εἰς πάντας ἀδύνατον λέγειν.* [18] deum novimus] nominamus; cfr. 19, 7: 'deum nosse' et Apuleium (de mundo XI p. 146, 18): 'Zephyrus, quem Romana lingua favonium novit'.

XX. Exposui opiniones omnium ferme philosophorum, quibus inlustrior gloria est, deum unum multis licet designasse nominibus, ut quivis arbitretur, aut nunc Christianos philosophos esse aut philosophos fuisse iam tunc Christianos.

(2) Quod si providentia mundus regitur et unius dei nutu gubernatur, non nos debet antiquitas inperitorum fabellis suis delectata vel capta ad errorem mutui rapere consensus, cum philosophorum suorum sententiis refellatur, quibus et rationis et vetustatis adsistit auctoritas. (3) Maioribus enim nostris tam facilis in mendaciis fides fuit, ut temere crediderint etiam alia monstruosa, mera miracula : Scyllam multiplicem, Chimaeram multiformem et Hydram felicibus vulneribus renascentem et Centauros equos suis hominibus inplexos, et, quicquid famae licet fingere, illis erat libenter audire. (4) Quid illas aniles fabulas, de hominibus aves et feras et de hominibus arbores atque flores? Quae si essent facta, fierent; quia fieri non possunt, ideo nec facta sunt. (5) Similiter *erraverunt* erga deos quoque maiores nostri : inprovidi, creduli rudi simplicitate crediderunt. Dum reges suos colunt religiose, dum defunctos eos desiderant in imaginibus videre, dum gestiunt eorum memorias in statuis detinere, sacra facta sunt, quae fuerant adsumpta solacia. (6) Denique et antequam commerciis orbis pateret et

11 *mira* P; *mera miracula* legitur etiam apud Varronem sat. 286 et Aulum Gellium 14, 6, 3; Cic. ad Att. IV 7, 1: mera . . . monstra. 17 *erraverunt*] *ac vero* P; fortasse cum Ursino scribendum est: *vero.*

4 Minucius hoc loco imitatus est Platonem (respubl. V 18, p. 473 d): *Ἐὰν μή, ἦν δ' ἐγώ, ἢ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἐν ταῖς πόλεσιν ἢ οἱ βασιλεῖς τε νῦν λεγόμενοι καὶ δυνάσται φιλοσοφήσωσιν* sqn. 6 inperitorum] inperita.

11 Scylla, filia Phorci, a Circe, quae ei invidebat, in monstrum caninum mutata est (Ovid. met. 14, 52 ss.). Chimaera, Typhonis filia, tria habebat capita secundum Hesiodum (Theog. 319); secundum Homerum (Il. 6, 181) erat: *πρόσθε λέων, ὄπιθεν δὲ δράκων, μέσση δὲ χίμαιρα.*

12 Hydra Lernaea, quod erat monstrum prope Argos urbem in Peloponneso, novem habebat capita; si unum eorum desecabatur, loco eius bina succrescebant.

antequam gentes ritus suos moresque miscerent, unaquaeque natio conditorem suum aut ducem inclytum aut reginam pudicam sexu suo fortiorem aut alicuius muneris vel artis repertorem venerabatur ut civem bonae memoriae: sic et defunctis praemium et futuris dabatur exemplum.

XXI. Lege historicorum scripta vel scripta sapientium: eadem mecum recognosces. Ob merita virtutis aut muneris deos habitos Euhemerus exsequitur et eorum natales patrias sepulcra dinumerat et per provincias monstrat, Dictaei Iovis et Apollinis Delphici et Phariae Isidis et Cereris Eleusiniae. (2) Prodicus adsumptos in deos loquitur, qui errando inventis novis frugibus utilitati hominum profuerunt. In eandem sententiam et Persaeus philosophatur et adnectit inventas fruges et frugum ipsarum repertores isdem nominibus, ut comicus sermo est 'Venerem sine Libero et Cerere frigere'. (3) Alexander ille Magnus Macedo insigni volumine ad matrem suam scripsit, metu suae potestatis proditum sibi de diis hominibus a sacerdote secretum; illic Vulcanum facit omnium principem et postea Iovis gentem.

[6] *historicorum*] stoicorum P.

[8] Euhemerus, Messana in Sicilia ortus, circa annum 300 a. Chr. librum scripsit *Ἱερὰ ἀναγραφή*, in quo demonstrare conatus est deos antea homines fuisse et propter beneficia vel res bene gestas a posteris honore divinitatis decoratos esse. [9] Dicte erat mons in Creta, ubi Iovem natum educatumque esse veteres putabant. [10] Prodicus Ceus sophista aequalis fuit Socrati. [11] inventis novis frugibus] Vagantes in terra novas fruges invenerunt, uti Ceres dea quaerens Proserpinam filiam in Attica incolas frumentum serere et panem facere docuit. [12] Persaeus, ut Zenon Citii in Cypro natus, postea eius discipulus fuit. [13] adnectit] enumerat. [14] Cic. de nat. deor. II 23, 60: Itaque tum illud, quod erat a deo natum, nomine ipsius dei nuncupabant, ut cum fruges Cererem adpellamus, vinum autem Liberum, ex quo illud Terentii (eun. 732): 'Sine Cerere et Libero friget Venus.' [16] De hac epistula ab Alexandro Magno ad Olympiadem matrem scripta, quae sine dubio falsa et subposita est, etiam Athenagoras (suppl. 28) et s. Augustinus (de civ. dei VIII 5) agunt. [19] omnium] i. e. hominum, qui dii facti sunt. De Phtha

(4) Saturnum enim, principem huius generis et examinis, omnes scriptores vetustatis Graeci Romanique hominem tradiderunt. Scit hoc Nepos et Cassius in historia, et Thallus ac Diodorus hoc loquuntur. (5) Is itaque Saturnus Creta profugus Italiam metu filii saevientis accesserat, et Iani susceptus hospitio rudes illos homines et agrestes multa docuit ut Graeculus et politus: litteras inprimere, nummos signare, instrumenta conficere. (6) Itaque latebram suam, quod tuto latuisset, vocari maluit Latium, et urbem Saturniam *idem* de suo nomine et Ianiculum Ianus, ad memoriam uterque posteritatis, reliquerunt. (7) Homo igitur utique qui fugit, homo utique qui latuit, et pater hominis et natus ex homine; Terrae enim vel Caeli filius, quod apud Italos esset ignotis parentibus, proditus, et in hodiernum inopinato visos caelo missos, ignobiles et ignotos terrae filios nominamus. (8) Eius filius Iuppiter Cretae excluso parente regnavit, illic obiit, illic filios habuit; adhuc antrum Iovis visitur et sepulcrum eius ostenditur, et ipsis sacris suis humanitatis arguitur.

(9) Otiosum est ire per singulos et totam seriem generis istius explicare, cum in primis parentibus probata mortalitas

[9] *idem*] ita Usener Halm, *dedit* P, *indito* Dombart Waltzing, om. Gelenius.

deo Aegyptio hoc loco Minucius agere videtur; cfr. Cic. de nat. deor. III 22, 55 et Diod. Sic. I 13: *Ἔνιοι δὲ τῶν ἱερέων φασι πρῶτον Ἥφαιστον βασιλεῦσαι.* [1] examinis] contemptim dictum. [3] Cornelius Nepos et L. Cassius Hemina, qui secundo saeculo a. Chr. vixit, 'Annales' scripserunt, qui non iam exstant. Thallus, qui imperatoris Tiberii libertus fuisse videtur, Chronica inde a Troia capta scripsit graeco sermone. Diodori Siculi, qui brevi ante Christum natum scripsit, Bibliotheca historica nota est. [6] Graeculus] Graecorum illius aetatis magnam eruditionem cum ingenio levi coniunctam denotat auctor. [7] litteras inprimere] scribere. [10] Ianus, rex Latii, Saturnum a Iove caelo depulsum recepit hospitio. [13] proditus] sc. memoriae. [17] Cic. de nat. d. III 21, 53: (Iovem) Cretensem, Saturni filium, cuius in illa insula sepulchrum ostenditur. humanitatis arguitur] homo fuisse arguitur.

in ceteros ipso ordine successionis influxerit. Nisi forte post mortem deos fingitis: et perierante Proculo deus Romulus et Iuba Mauris volentibus deus est et divi ceteri reges, qui consecrantur non ad fidem numinis, sed ad honorem emeritae potestatis. (10) Invitis his denique hoc nomen adscribitur; optant in homine perseverare, fieri se deos metuunt, etsi iam senes nolunt. (11) Ergo nec de mortuis dii, quoniam deus mori non potest, nec de natis, quoniam moritur omne quod nascitur; divinum autem id est, quod nec ortum habet nec occasum. Cur enim, si nati sunt, non hodieque nascuntur? Nisi forte iam Iuppiter senuit et partus in Iunone defecit et Minerva canuit antequam peperit. An ideo cessavit ista generatio, quoniam *iam* nulla huiusmodi fabulis praebetur adsensio? (12) Ceterum si dii creare possent, interire non possent, plures totis hominibus deos haberemus, ut iam eos nec caelum contineret nec aër caperet nec terra gestaret. Unde manifestum est homines illos fuisse, quos et natos legimus et mortuos scimus. [. . . et despicis Isidis ad hirundinem sistris et adsparsis membris inanem tui Serapidis sive Osiris tumulum.]

8 *posset* P. 12 *quoniam iam*] ita Damsté, *iam* om. Waltzing. 14 *creare possent*] *creare possint* P. 17 *et despicis . . . tumulum*] Haec verba ex parte corrupta ex alio loco huc invecta esse videntur.

2 Cic. de rep. II 10, 20: 'Proculus Iulius inpulsu patrum, quo illi a se invidiam interitus Romuli pellerent, in contione dixisse fertur a se visum esse in eo colle Romulum, qui nunc Quirinalis vocatur; eum sibi mandasse, ut populum rogaret, ut sibi eo in colle delubrum fieret: se deum esse et Quirinum vocari.' Idem Livius tradit I 16.
3 Iuba, filius Iubae I. regis Numidiae, ad Zamam a Caesare captus et Romam missus, litteris Romanis diligenter eruditus est. Postea Octavianus ei filiam Antonii et Cleopatrae in matrimonium et partem Numidiae dono dedit. 4 numinis] supple: faciendam. 14 creare] procreare, gignere. totis] omnibus. 15 Idem apud Theophilum (ad Autol. II 3) ex oraculis Sibyllinis (cfr. Geffcken, Die Oracula Sibyllina 1902, 229) legitur:

Εἰ δὲ θεοὶ γεννῶσι καὶ ἀθάνατοί γε μένουσι
Πλείονες ἀνθρώπων γεγενημένοι ἄν θεοὶ ἦσαν
Οὐδὲ τόπος στῆναι θνητοῖς οὐκ ἄν ποθ' ὑπῆρξεν.

XXII. Considera denique sacra ipsa et ipsa mysteria: invenies exitus tristes, fata et funera et luctus atque planctus miserorum deorum. Isis perditum filium cum Cynocephalo suo et calvis sacerdotibus luget plangit inquirit, et Isiaci miseri caedunt pectora et dolorem infelicissimae matris imitantur; mox invento parvulo gaudet Isis, exultant sacerdotes, Cynocephalus inventor gloriatur, nec desinunt annis omnibus vel perdere quod inveniunt vel invenire quod perdunt. Nonne ridiculum est vel lugere quod colas vel colere quod lugeas? Haec tamen Aegyptia quondam nunc et sacra Romana sunt.

(2) Ceres facibus accensis et serpente circumdata errore subreptam et corruptam Liberam anxia sollicita vestigat: haec sunt Eleusinia. (3) Et quae Iovis sacra sunt? Nutrix capella est et avido patri subtrahitur infans, ne voretur, et Corybantum cymbalis, ne pater audiat vagitus, tinnitus eliditur. (4) Cybelae Dindyma pudet dicere, quae adulterum suum infeliciter placitum, quoniam et ipsa deformis et vetula, ut multorum deorum mater, ad stuprum inlicere non poterat, exsecuit, ut deum scilicet faceret eunuchum. Propter hanc fabulam Galli eam et semiviri sui corporis supplicio colunt. Haec iam non sunt sacra, tormenta sunt.

(5) Quid? formae ipsae et habitus nonne arguunt ludibria et dedecora deorum vestrorum? Vulcanus claudus deus et debilis, Apollo tot aetatibus levis, Aesculapius bene barbatus, etsi semper adulescentis Apollinis filius, Neptunus glaucis oculis, Minerva

[17] *et ipsa*] *ipsa et* Heumann Halm.

[2] fata et funera] allitteratio. [3] Isis dea Aegyptia lugebat Osirim fratrem et maritum (a Minucio per errorem filius Isidis vocatur), quem Set vel Typhon frater occiderat, et adiuvante deo Anubi, qui propter caput caninum Cynocephalus adpellatur, membra occisi conquisivit. In diebus festis Isidis, qui in Aegypto exeunte mense octobri celebrabantur, perditio inventioque Osiridis fingebantur a sacerdotibus, qui propter caput abrasum calvi dicuntur, et ab Isiacis seu fidelibus. Cfr. Aug. de civ. dei VI 10. [12] Liberam] Proserpinam. [16] Dindymus erat mons Phrygiae; Dindyma = sacra seu mysteria Cybelae. [19] lēvis] imberbis.

caesiis, bubulis Iuno, pedibus Mercurius alatis, Pan ungulatis, Saturnus compeditis. Ianus vero frontes duas gestat, quasi et aversus incedat; Diana interim est alte succincta venatrix, et Ephesia mammis multis et uberibus extructa, et Trivia trinis capitibus et multis manibus horrifica. (6) Quid? ipse Iuppiter vester modo inberbis statuitur, modo barbatus locatur; et cum Hammon dicitur, habet cornua, et cum Capitolinus, tunc gerit fulmina, et cum Latiaris, cruore perfunditur, et cum Feretrius *corona* induitur. Et ne longius multos Ioves obeam, tot sunt Iovis monstra quot nomina. (7) Erigone suspensa de laqueo est, ut Virgo inter astra ignita sit; Castores alternis moriuntur ut vivant; Aesculapius ut in deum surgat fulminatur; Hercules ut hominem exuat Oetaeis ignibus concrematur.

XXIII. Has fabulas et errores et ab inperitis parentibus discimus, et, quod est gravius, ipsis studiis et disciplinis elaboramus, carminibus praecipue poetarum, qui plurimum quantum veritati ipsi sua auctoritate nocuerunt. (2) Et Plato ideo praeclare Homerum illum inclytum laudatum et coronatum de

[9] *corona induitur*] *non auditur* P; cfr. CILat. VIII 6981: 'Iovis Victor . . . in Capitolio habens in capite coronam querqueam'. Correctura difficilis est. [15] *Oetaeus*] *henneis* P.

[1] caesiis-bubulis] sc. oculis. [4] Diana Trivia eadem erat ac dea Hecate. [8] Iuppiter *Latiaris* patronus erat populi Latini. In feriis Latinis, quae quotannis in monte Albano habebantur, statua eius cruore tauri vel etiam bestiarii perfundebatur. Sacellum Iovis *Feretrii* vetustissimum erat in monte Capitolino et a Romulo conditum esse credebatur. Nomen Feretrius derivandum est a voce 'feretrum', quia spolia opima in feretro ei offerri solebant. [10] Erigone, Icari Atheniensis filia, dolens mortem patris ex arbore se suspendit et ut 'Virgo' inter sidera translata est. [11] Cum Castor, filius Tyndarei et Ledae, in pugna cecidisset, Pollux, Iovis et Ledae filius, a Iove patre impetravit, ut et ipse moreretur et cum fratre altero die in Olympo, altero apud inferos versari posset. [12] Aesculapius, Apollinis filius, a Iove fulmine ictus inter deos relatus est. [13] Plato in dialogo, qui inscribitur Respublica, Homerum valde laudat, sed libros eius de civitate, quam finxit, excludit; ita enim de Homero disserit (Resp. III 9, p. 398ª): *Εἰ μὲν ἀφίκοιτο εἰς τὴν πόλιν αὐτός τε*

civitate, quam in sermone instituebat, eiecit. (3) Hic enim praecipuus bello Troico deos vestros, etsi ludos facit, tamen in hominum rebus et actibus miscuit, hic eorum paria composuit, sauciavit Venerem, Martem vinxit vulneravit fugavit. (4) Iovem narrat Briareo liberatum, ne a diis ceteris ligaretur, et Sarpedonem filium, quoniam morti non poterat eripere, cruentis imbribus flere, et loro Veneris inlectum flagrantius, quam in adulteras soleat, cum Iunone uxore concumbere. (5) Alibi Hercules stercora egerit et Apollo Admeto pecus pascit. Laomedonti vero muros Neptunus instituit, nec mercedem operis infelix structor accepit. (6) Illic Iovis fulmen cum Aeneae armis in incude fabricatur, cum caelum et fulmina et fulgura longe ante fuerint, quam Iuppiter in Creta nasceretur, et flammas veri fulminis nec Cyclops potuerit imitari nec ipse Iuppiter non vereri. (7) Quid loquar Martis et Veneris adulterium deprehensum et in Ganymeden Iovis stuprum caelo consecratum? Quae omnia in hoc prodita, ut vitiis hominum quaedam auctoritas pararetur. (8) His atque huiusmodi figmentis et mendaciis dulcioribus corrumpuntur ingenia puerorum et isdem fabulis inhaerentibus adusque summae aetatis robur adolescunt et in

[7] *flevit* P, *flevisse* Halm alii. *loro*] *thoro* P.

καὶ τὰ ποιήματα βουλόμενος ἐπιδείξασθαι, προσκυνοῖμεν ἂν αὐτὸν ὡς ἱερὸν καὶ θαυμαστὸν καὶ ἡδύν, εἴποιμεν δ' ἄν, ὅτι οὐκ ἔστι τοιοῦτος ἀνὴρ ἐν τῇ πόλει παρ' ἡμῖν οὐδὲ θέμις ἐγγενέσθαι, ἀποπέμποιμέν τε εἰ ἄλλην πόλιν, μύρον κατὰ τῆς κεφαλῆς καταχέαντες καὶ ἐρίῳ στέψαντες. [2] praecipuus] praecipue. ludos facit] deos vestros inludit; cfr. Plautum, capt. 579: Ut scelestus nunc iste te ludos facit. [5] Briareo] a Briareo. [7] Sarpedonem filium a Patroclo bello Troiano interfectum quia Iuppiter a morte eripere non potuit, cruentum imbrem in honorem eius ad terram misit (Cic. de divin. II 25; Hom. Il. 16, 459). [8] concumbere] Il. 14, 312 ss. Alibi] aliis locis Homeri aut apud alios poetas. [17] Apud Terentium (eun. 589 s.) nequam adolescens exemplum Iovis moechantis ita sibi proponit (cfr. Aug. confess. I 26): 'At quem deum! qui templa caeli summo sonitu concutit. | Ego homuncio id non facerem? ego vero illud feci ac libenter'. Ovidius, am. II 8, 14: 'Quod decuit reges, cur mihi turpe putem?'

isdem opinionibus miseri consenescunt, cum sit veritas obvia, sed requirentibus.

(9) Quis ergo dubitat horum imagines consecratas vulgus orare et publice colere, dum opinio et mens imperitorum artis concinnitate decipitur, auri fulgore praestringitur, argenti nitore et candore eboris hebetatur? (10) Quodsi in animum quis inducat, tormentis quibus et quibus machinis simulacrum omne formetur, erubescet timere se materiem ab artifice, ut deum faceret, inlusam. (11) Deus enim ligneus, rogi fortasse vel infelicis stipitis portio, suspenditur caeditur dolatur runcinatur. (12) Et deus aereus vel argenteus de immundo vasculo saepius, ut factum Aegyptio regi, conflatur, tunditur malleis et incudibus figuratur; et lapideus *deus* caeditur, scalpitur et ab impurato homine levigatur nec sentit suae nativitatis iniuriam, ita ut nec postea de vestra veneratione culturam. (13) Nisi forte nondum deus saxum est vel lignum vel argentum. Quando igitur hic nascitur? Ecce funditur fabricatur sculpitur: nondum deus est; ecce plumbatur construitur erigitur: nec adhuc deus est; ecce ornatur consecratur oratur: tunc postremo deus est, cum homo illum voluit et dedicavit.

XXIV. Quanta vero de diis vestris animalia muta natu-

[12] *lapideus deus*] om. *deus* P. [21] *Quanta vero*] ita P (*quanta* = *quot*, quare correctura opus non est), *quam vero*

[2] requirentibus] Quae secuntur usque ad finem capitis vicesimi quarti Waltzing Linderum ex parte secutus inseruit post caput vicesimum primum; cfr. etiam Le Musée Belge 1906, 83—100. Equidem hanc translationem probare nequeo et cum Kronenbergio facio, qui contra Waltzingium disputavit in: Philologus 1910, 133—136. [3] horum] hominum. [9] stipitis] crucis. [11] Aegygtio regi] ab Aegyptio rege. Quomodo Amasis rex ex aquali aureo deum fabricatus sit eumque adorandum Aegyptiis proposuerit, monens, ut eodem modo sibi ipsi, quamvis humili homini, servirent, fusius narrat Herodotus (II 172). [13] Iustinus, ap. I 9, 4: *Καὶ ὅτι οἱ τούτων τεχνῖται ἀσελγεῖς εἰσι καὶ πᾶσαν κακίαν, ἵνα μὴ καταριθμῶμεν, ἔχουσιν, ἀκριβῶς ἐπίστασθε.* [15] culturam] cultum. Haec significatio vocis *cultura* apud Tertullianum (ap. 21, 27) et Minucium primum occurrit.

raliter iudicant! Mures hirundines milvi non sentire eos sciunt: rodunt inculcant insident ac, nisi abigatis, in ipso dei vestri ore nidificant; araneae vero faciem eius intexunt et de ipso capite sua fila suspendunt. (2) Vos tergetis mundatis eraditis et illos, quos facitis, protegitis et timetis, dum unusquisque vestrum non cogitat prius se debere deum nosse quam colere, dum inconsulte gestiunt parentibus oboedire, dum fieri malunt alieni erroris accessio quam sibi credere, dum nihil ex his quae timent norunt. Sic in auro et argento avaritia consecrata est, sic statuarum inanium consignata forma, sic nata Romana superstitio.

(3) Quorum ritus si percenseas, ridenda quam multa, *quam multa* etiam miseranda sunt! Nudi cruda hieme discurrunt, alii incedunt pilleati, scuta vetera circumferunt, pelles caedunt, mendicantes vicatim deos ducunt; quaedam fana semel anno adire permittunt, quaedam in totum nefas visere; est quo viro non licet et nonnulla absque feminis sacra sunt, etiam servo quibusdam caerimoniis interesse piaculare flagitium est; alia sacra coronat univira, alia multivira, et magna religione

Dombart, *quanto verius* Ursinus Waltzing, *quanto vero . . . naturalius* Boenig. [11] *quam multa quam multa*] alterum *quam multa* om. P. [14] *vicatim*] *vicantes* P.

[11] Quorum] Romanorum; haec notio ex praecedente voce 'Romana' eruenda est. [12] discurrunt] Luperci flamines die festo Lupercalium (15. febr.) solis induti pellibus caprorum immolatorum in honorem Panis vel Fauni dei Palatium quotannis circumcurrebant; cfr. Iustinum 43, 1: 'Ipsum dei simulacrum nudum caprina pelle amictum est, quo habitu nunc Romae Lupercalibus decurritur'. [13] alii incedunt . . . circumferunt] Hoc loco notantur Salii, qui mense Martio apices vel pileos in capite gestantes in honorem Martis dei cum tripudiis solemnia agebant. [14] pelles . . . ducunt] Isti sunt Galli, sacerdotes Cybelae seu Magnae Matris, qui tympana caedentes deamque per vias urbis circumferentes mendicabant. semel anno] ut templum Cereris et Proserpinae in Arcadia et Cybelae Thebis (Paus., Arcad. 31 et Boeot. 25). [15] in totum] Templum Neptuni Mantineae semper erat clausum (Paus., Arcad. 5). [17] piaculare flagitium] flagitium quod sacrificio expiandum est.

conquiritur, quae plura possit adulteria numerare. (4) Quid? qui sanguine suo libat et vulneribus suis supplicat, non profanus melius esset quam sic religiosus? aut cui testa sunt obscena demessa, quo modo deum violat qui hoc modo placat, cum, si eunuchos deus vellet, posset procreare, non facere?

(5) Quis non intellegat male sanos et vanae et perditae mentis in ista desipere et ipsam errantium turbam mutua sibi patrocinia praestare? Hic defensio communis furoris est furentium multitudo.

XXV. At tamen ista ipsa superstitio Romanis dedit auxit fundavit imperium, cum non tam virtute quam religione et pietate pollerent. Nimirum insignis et nobilis iustitia Romana ab ipsis imperii nascentis incunabulis auspicata est. (2) Nonne in ortu suo et scelere collecti et muniti immanitatis suae terrore creverunt? Nam asylo prima plebs congregata est: confluxerant perditi facinerosi incesti sicarii proditores, et ut ipse Romulus imperator et rector populum suum facinore praecelleret, parricidium fecit. Haec prima sunt auspicia religiosae civitatis! (3) Mox alienas virgines iam desponsatas, iam destinatas et

[3] *testa*] *exta* P.

[1] *Adulteria* hoc loco idem esse ac matrimonia, cum Minucius, ut Tertullianus, alterum vel tertium matrimoninn adpellet adulterium, putat Waltzing; sed haec res satis mihi dubia esse videtur. [2] Id faciebant Galli, sacerdotes Cybelae, qui se ipsi castrabant, et Bellonarii, Bellonae sacerdotes, qui die festo deae suae (20. Mart.) lacertos vel femora vulnerabant, ut sanguinem emanantem ei sacrificarent vel ipsi biberent; vide Preller, Roem. Mythologie, 3. ed. 1881, II 386 s. [8] defensio furoris est furentium multitudo] Minucius hoc loco Senecam imitatus est, qui ita habet (apud s. Aug. de civ. dei VI 10, 1): 'Ille viriles sibi partes amputat, ille lacertos secat . . . Si cui intueri vacet quae faciunt quaeque patiuntur, inveniet tam indecora honestis, tam indigna liberis, tam dissimilia sanis, ut nemo fuerit dubitaturus furere eos, si cum paucioribus furerent: nunc sanitatis patrocinium insanientium turba est.' [13] auspicata est] coepit. [14] scelere collecti et muniti . . terrore] chiasmus. [17] parricidium] interficiendo Remum fratrem; parricidium est nex propinqui.

nonnullas de matrimonio mulierculas sine more rapuit violavit inlusit, et cum earum parentibus, id est cum soceris suis, bellum miscuit, propinquum sanguinem fudit. Quid inreligiosius, quid audacius, quid ipsa sceleris confidentia tutius? (4) Iam finitimos agro pellere, civitates proximas evertere cum templis et altaribus, captos cogere, damnis alienis et suis sceleribus adolescere cum Romulo regibus ceteris et posteris ducibus disciplina communis est. (5) Ita quicquid Romani tenent colunt possident, audaciae praeda est: templa omnia de manubiis, id est de ruinis urbium, de spoliis deorum, de caedibus sacerdotum. (6) Hoc insultare et inludere est victis religionibus servire, captivas eas post victorias adorare. Nam adorare, quae manu ceperis, sacrilegium est consecrare, non numina. Totiens ergo Romanis inpiatum est quotiens triumphatum, tot de diis spolia quot de gentibus et tropaea. (7) Igitur Romani non ideo tanti, quod religiosi, sed quod inpune sacrilegi; neque enim potuerunt in ipsis bellis deos adiutores habere, adversus quos arma rapuerunt. At, quos prostraverant, detriumphatos colere coeperunt. Quid autem isti dii pro Romanis possunt, qui nihil pro suis adversus eorum arma valuerunt?

(8) Romanorum enim vernaculos deos novimus: Romulus, Picus, Tiberinus et Consus et Pilumnus ac Volumnus dii; Cloacinam Tatius et invenit et coluit, Pavorem Hostilius atque Pallorem; mox a nescio quo Febris dedicata: haec alumna urbis istius superstitio, morbi et malae valetudines! Sane et Acca

[7] *posteris*] *postremis* P. [17] *rapuerunt at quos prostraverant*] ita Waltzing, *rapuerant et quos postulaverant* P, *rapuerant sed quos prostraverant* Halm Boenig.

[4] tutius] Cfr. supra nr. 2 'muniti immanitatis suae terrore' et Senecam, Agam. 115: 'Per scelera semper sceleribus tutum est iter'. [14] inpiatum est] peccatum est. [18] detrimphatos] debellatos (novum verbum). [23] Lact. inst. div. I 20: Cloacinae simulacrum in cloaca maxima repertum Tatius consecravit et, quia cuius esset effigies ignorabat, ex loco illi nomen imposuit. [25] Acca Larentia, uxor Faustuli pastoris Romulum et Remum uberibus aluisse dicitur. Alii eam meretricem temporibus Anci Marcii fuisse tradunt.

Larentia et Flora, meretrices propudiosae, inter morbos Romanorum et deos computandae. (9) Isti scilicet adversus ceteros, qui in gentibus colebantur, Romanorum imperium protulerunt; neque enim eos adversum suos homines vel Mars Thracius vel Iuppiter Creticus vel Iuno nunc Argiva, nunc Samia, nunc Poena, vel Diana Taurica vel Mater Idaea vel Aegyptia illa non numina, sed portenta iuverunt.

(10) Nisi forte apud istos maior castitas virginum aut religio sanctior sacerdotum, cum paene in pluribus virginibus, set quae inconsultius se viris miscuissent, Vesta sane nesciente, sit incestum vindicatum, in residuis inpunitatem fecerit non castitas tutior, sed inpudicitia felicior. (11) Ubi autem magis quam a sacerdotibus inter aras et delubra conducuntur stupra, tractantur lenocinia, adulteria meditantur? Frequentius denique in aedituorum cellulis quam in ipsis lupanaribus flagrans libido defungitur.

(12) Et tamen ante eos deo dispensante diu regna tenuerunt Assyrii Medi Persae Graeci etiam et Aegyptii, cum pontifices et arvales et salios et vestales et augures non haberent nec pullos cavea reclusos, quorum cibo vel fastidio res publica summa regeretur.

XXVI. Iam enim venio ad illa auspicia et auguria Romana, quae summo labore collecta testatus es et paenitenter omissa et observata feliciter. (2) Clodius scilicet et Flaminius et Iunius ideo exercitus perdiderunt, quod pullorum solistimum tripudium exspectandum non putaverunt. (3) Quid? Regulus nonne auguria servavit et captus est? Mancinus religionem tenuit, et sub

[1] *laurentia* P. [6] *vel Diana*] *nunc diana* P. [7] *set quae*] ita Vahlen Halm, *et quae* P, *ut quae* Ursinus Waltzing. [13] *magis a sacerdotibus quam* P. [23] *es*] *est* P. [25] *solistimum*] *sollemnisimum* P.

[8] apud istos] Romanos. [9] in pluribus] Hoc immoderatius dictum est. [20] Cic. de div. II 72: Cum offa ceciderit, tum auspicanti tripudium solistimum (i. e. faustissimum augurium) nuntiatur. [22] supra c. 7. [24] Clodius] Claudius. [27] M. Atilius Regulus

iugum missus est et deditus. Pullos edaces habuit et Paulus, apud Cannas tamen cum maiore reipublicae parte prostratus est. (4) Gaius Caesar, ne ante brumam in Africam navigia transmitteret, auguriis et auspiciis renitentibus sprevit: eo facilius et navigavit et vicit. (5) Quae vero et quanta de oraculis prosequar? Post mortem Amphiaraus ventura respondit, qui proditum iri se ob monile ab uxore nescivit. Tiresias caecus futura videbat, qui praesentia non videbat. (6) De Pyrrho Ennius Apollinis Pythi responsa confinxit, cum iam Apollo versus facere desisset; cuius tunc cautum illud et ambiguum defecit ōraculum, cum et politiores homines et minus creduli esse coeperunt. Et Demosthenes, quod sciret responsa simulata, φιλιππίζειν Pythiam querebatur.

(7) At nonnumquam tamen veritatem vel auspicia vel oracula tetigerunt. Quamquam inter multa mendacia videri possit industriam casus imitatus, adgrediar tamen fontem ipsum erroris et pravitatis, unde omnis caligo ista manavit, et altius eruere et aperire manifestius.

(8) Spiritus sunt insinceri, vagi, a caelesti vigore terrenis

consul primo bello Punico captus est. L. Hostilius Mancinus consul anno 137 a Chr. a Numantinis devictus et cum exercitu sub iugum missus est. [4] Id factum est anno 46 a. Chr. Cfr. Cic. de divin. II 52: Quid? ipse Caesar, cum a summo haruspice moneretur, ne in Africam ante brumam (i. e. brevissimam diem seu solstitium hiemale) transmitteret, nonne transmisit? [6] Amphiaraus Argivus, vates celeberrimus, Eriphylen, sororem Adrasti regis, matrimonio sibi copulavit. Cum contra Thebas proficisci nollet infelicem eius belli exitum auguratus, ab uxore tamen, quae monili a Polynice corrupta erat, commotus, ut bello interesset, cum aliis sex ducibus a Thebanis victus et paulo post hiatu terrae cum curru haustus est. [9] Cic. de divinat. II 56, 116: 'Cur autem hoc credam umquam editum Croeso? aut Herodotum cur veraciorem ducam Ennio? Num minus ille potuit de Croeso quam de Pyrrho fingere Ennius? Quis enim est qui credat Apollinis ex oraculo Pyrrho esse responsum: Aio te, Aeacida, Romanos vincere posse? Primum latine Apollo numquam locutus est; deinde ista sors inaudita Graecis; praeterea Pyrrhi temporibus iam Apollo versus facere desierat.' [19] insinceri] impuri.

labibus et cupiditatibus degravati. Isti igitur spiritus, posteaquam simplicitatem substantiae suae onusti et inmersi vitiis perdiderunt, ad solacium calamitatis suae non desinunt perditi iam perdere et depravati errorem pravitatis infundere et alienati a deo inductis pravis religionibus a deo segregare. (9) Eos spiritus daemonas esse poetae sciunt, philosophi disserunt, Socrates novit, qui ad nutum et arbitrium adsidentis sibi daemonis vel declinabat negotia vel petebat. (10) Magi quoque non tantum sciunt daemonas sed eliam, quicquid miraculi ludunt, per daemonas faciunt; illis adspirantibus et infundentibus praestigias edunt, vel quae non sunt videri, vel quae sunt non videri. (11) Eorum magorum et eloquio et negotio primus Hostanes et verum deum merita maiestate prosequitur et angelos, id est ministros et nuntios, dei sedem tueri eiusque venerationi novit adsistere, ut et nutu ipso et vultu domini territi contremescant. Idem etiam daemonas prodidit terrenos, vagos, humanitatis inimicos. (12) Quid? Plato, qui invenire deum negotium credidit, nonne et angelos sine negotio narrat et daemonas? et in Symposio etiam suo naturam daemonum exprimere conititur? Vult enim esse substantiam inter mortalem inmortalemque, id est inter corpus et spiritum mediam, terreni ponderis et caelestis levitatis admixtione concretam, ex qua monet etiam nos procu-

[14] *sedem tueri*] *sedet veri* P; cfr. Cypr, Quod idola dii non sint 4, 2: 'angelos veros sedi eius dicit (Hostanes) adsistere'.

[1] degravati] depressi. [8] vel declinabat negotia vel petebat] Ita etiam Xenophon, qui Mem. I 1, 4 *δαιμόνιον* Socrati suasisse narrat *τὰ μὲν ποιεῖν, τὰ δὲ μὴ ποιεῖν*. At apud Platonem (ap. c. 19, p. 31[d]) Socrates de daemonio ita disserit: *φωνή τις γιγνομένη, ἥ ὅταν γένηται ἀεὶ ἀποτρέπει με τοῦτο ὃ ἂν μέλλω πράττειν, προτρέπει δὲ οὔποτε.* [13] Hostanes magus Xerxem in Graeciam proficiscentem comitatus est; scripsit libros de magia medicinali (Plin. n. h. 30, 1, 8; Tatiani or. 17; Arnob. I 52). [17] negotium] rem difficilem; *ἔργον* dicit Plato, Tim. 28[c]. [19] Sympos. p. 195[e]—196[a]; 203[a]: *Οὗτοι δὴ οἱ δαίμονες πολλοὶ καὶ παντοδαποί εἰσιν, εἷς δὲ τούτων ἐστὶ καὶ ὁ Ἔρως.*

pidinem amoris [et dicit] informari et inlabi pectoribus humanis et sensum movere et adfectus fingere et ardorem cupiditatis infundere.

XXVII. Isti igitur impuri spiritus, daemones, ut ostensum magis ac philosophis, sub statuis et imaginibus consecratis deliscunt et adflatu suo auctoritatem quasi praesentis numinis consequuntur, dum inspirant interim vatibus, dum fanis inmorantur, dum nonnumquam extorum fibras animant, avium volatus gubernant, sortes regunt, oracula efficiunt falsis pluribus involuta. (2) Nam et falluntur et fallunt, ut et nescientes sinceram veritatem et, quam sciunt, in perditionem sui non confitentes. Sic a caelo deorsum gravant et a deo vero ad materias avocant, vitam turbant, somnos inquietant, inrepentes etiam corporibus occulte, ut spiritus tenues, morbos fingunt, terrent mentes, membra distorquent, ut ad cultum sui cogant, ut nidore altarium vel hostiis pecudum saginati, remissis, quae constrinxerant, curasse videantur. (3) Hinc sunt et furentes, quos in publicum videtis excurrere, vates et ipsi absque templo, sic insaniunt, sic bacchantur, sic rotantur: par et in illis instigatio daemonis, sed argumentum dispar furoris. (4) De ipsis etiam illa, quae paulo ante tibi dicta sunt, ut Iuppiter ludos repeteret ex somnio, ut cum equis Castores viderentur, ut cingulum matronae navicula sequeretur.

(5) Haec omnia sciunt pleraque pars vestrum ipsos daemonas de semetipsis confiteri, quotiens a nobis tormentis verborum et orationis incendiis de corporibus exiguntur. (6) Ipse

[1] *et dicit*] glossema videtur esse; *ex qua monet etiam nos amorem informari* Sauppe Waltzing; alii, ut Dombart et Boenig, totam sententiam: *ex qua . . . amoris* secludunt. *inlabi*] *labi* P. [5] *magis ac philosophis*] *magis a philosophis et a platone* P. [7] *inspirantur* P. [17] *Hinc*] *hi* P. [24] *plerique* P.

[1] informari] Cic. de nat. d. II 5, 13: . . in animis hominum informatas deorum esse notiones. [5] magis] a magis. [20] paulo ante] c. 7, 3.

Saturnus et Serapis et Iuppiter et quicquid daemonum colitis, victi dolore quod sunt eloquuntur nec utique in turpitudinem sui, nonnullis praesertim vestrum adsistentibus, mentiuntur. (7) Ipsis testibus, esse eos daemonas, de se verum confitentibus credite; adiurati enim per deum verum et solum inviti miseri corporibus inhorrescunt et vel exiliunt statim vel evanescunt gradatim, prout fides patientis adiuvat aut gratia curantis adspirat. Sic Christianos de proximo fugitant, quos longe in coetibus per vos lacessebant. (8) Ideo inserti mentibus imperitorum odium nostri serunt occulte per timorem; naturale est enim et odisse quem timeas, et quem metueris infestare, si possis. Sic occupant animos et obstruunt pectora, ut ante nos incipiant homines odisse quam nosse, ne cognitos aut imitari possint aut damnare non possint.

XXVIII. Quam autem inicum sit, incognitis et inexploratis iudicare, quod facitis, nobis ipsis paenitentibus credite. (2) Et nos enim idem fuimus et eadem vobiscum quondam adhuc caeci et hebetes sentiebamus, quasi Christiani monstra colerent, infantes vorarent, convivia incesta miscerent, nec intellegebamus ab his fabulas istas semper ventilari et numquam vel investigari vel probari, nec tanto tempore aliquem existere, qui proderet, non tantum facti veniam, verum etiam indicii gratiam consecuturum; malum autem adeo non esse, ut Christianus reus nec erubesceret nec timeret et unum solummodo, quod non ante fuerit, paeniteret. (3) Nos tamen cum sacrilegos aliquos et incestos, parricidas etiam defendendos et tuendos suscipiebamus, hos nec audiendos in totum putabamus, nonnumquam etiam mi-

[8] de proximo] ex propinquo vel ex vicino. [9] longe] procul vel de longinquo. [15] incognitis et inexploratis] abl. abs., supple: rebus; cfr. Hor. carm. II 10, 13: 'Sperat infestis, metuit secundis | alteram sortem.' [20] ab his] a daemonibus. Verbum *ventilare* hoc sensu (pro: *disputare*) primum saeculo post Chr. altero usitatum est (ex. gr. apud Frontonem de orat. 1); antea significabat *vibrare* vel (ut apud Cic. pro Flacco 55) 'flabello excitare, accendere'. [22] indicii gratiam] delationis praemium.

serantes eorum crudelius saeviebamus, ut torqueremus confitentes ad negandum, videlicet ne perirent, exercentes in his perversam quaestionem, non quae verum erueret, sed quae mendacium cogeret. (4) Et si qui infirmior malo pressus et victus Christianum se negasset, favebamus ei, quasi eierato nomine iam omnia facta sua illa negatione purgaret. (5) Adgnoscitisne eadem nos sensisse et egisse, quae sentitis et geritis? cum, si ratio, non instigatio daemonis iudicaret, urguendi magis, non ut diffiterentur se Christianos, sed ut de incestis stupris, de inpiatis sacris, de infantibus immolatis faterentur. (6) His enim et huiusmodi fabulis idem daemones ad execrationis horrorem imperitorum aures adversus nos referserunt. Nec tamen mirum, cum omnium fama, quae semper insparsis mendaciis alitur, ostensa veritate consumitur, sit et negotium daemonum; ab ipsis enim rumor falsus et seritur et fovetur.

(7) Inde est quod audire te dicis, caput asini rem nobis esse divinam. Quis tam stultus, ut hoc colat? Quis stultior, ut hoc coli credat? Nisi quod vos et totos asinos in stabulis cum vestra vel Epona consecratis et eosdem asinos cum Iside religiose devoratis, item boum capita et capita vervecum et immolatis et colitis, de capro etiam et homine mixtos deos et leonum et canum vultu

[8] *indicaret*] + *essent* Cellarius Waltzing fortasse recte.
[14] *sit et*] *sic est* P. [21] *vultus* P; cfr. Tert. ap. 16, 13.

[11] ad exsecrationis horrorem] ut nos horrerent et exsecrarent. [13] omnium fama] fama vulgo dissipata seu popularis; Caes. de bello civ. I 82, 2: 'contra . . . famam omnium'. [16] De cultu asinino Christianorum vide supra c. 9, 3; Tert. apol. 16, 1—5; Kraus, Realencyklopaedie II 774—776, ubi etiam imaginem crucifixi cum capite asinino, quae anno 1856 in monte Palatino inventa est, exscriptam invenies. [19] Epŏna dea, patrona equorum, asinorum, mulorum, in stabulis colebatur. *Cum vestra vel Epona* = et (etiam) cum vestra Epona; cfr. Tert. ad nat. I 11: Iam vos totos asinos colitis et cum sua Epona.

devoratis] Plutarchus narrat (de Iside et Osiride 30), mense aegyptio pauni ab Aegyptiis placentas in formam asini vincti efformatas et Isidi oblatas comesas esse. [20] Dii Aegyptiorum plurimi *animalis* caput habebant, ex. gr. Isis vaccae, Apis bovis, Hammon vervecis. [21] mixtos deos]

deos dedicatis. (8) Nonne et Apin bovem cum Aegyptiis adoratis et pascitis? Nec eorum sacra damnatis instituta serpentibus crocodillis beluis ceteris et avibus et piscibus, quorum aliquem deum si quis occiderit, etiam capite punitur. (9) Idem Aegyptii cum plerisque vobis non magis Isidem quam ceparum acrimonias metuunt nec Serapidem magis quam strepitus per pudenda corporis expressos contremescunt.

(10) Etiam ille, qui de adoratis sacerdotis virilibus adversum nos fabulatur, temptat in nos conferre quae sua sunt. Ista enim inpudicitiae eorum forsitan sacra sint, apud quos sexus omnis membris omnibus prostat, apud quos tota inpudicitia vocatur urbanitas, qui scortorum licentiae invident, qui medios viros lambunt, libidinoso ore inguinibus inhaerescunt, homnies malae linguae etiam si tacerent, quos prius taedescit inpudicitiae suae quam pudescit. (11) Pro nefas! id in se mali facinoris admittunt, quod nec aetas potest pati mollior nec cogi servitus durior.

XXIX. Haec et huiusmodi propudia nobis non licet nec audire, etiam pluribus turpe defendere est; ea enim de castis fingitis et pudicis, quae fieri non crederemus, nisi de vobis probaretis. (2) Nam quod religioni nostrae hominem noxium et crucem eius adscribitis, longe de vicinia veritatis erratis, qui putatis deum credi aut meruisse noxium aut potuisse terrenum. (3) Ne ille miserabilis, cuius in homine mortali spes omnis innititur; totum enim eius auxilium cum extincto homine finitur! (4) Ae-

Pana et Satyros. [1] et leonum et canum vultu deos] Anubis deus Aegyptius caput canis habebat (Cynocephalus). Arnobius VI 10: Inter deos videmus vestros leonis torvissimam faciem mero oblītam minio (Mennig) et nomine Frugiferio nuncupari. [4] Idem narrat Herod. II 65. [5] Iuvenalis 15, 1 ss.:

> Quis nescit, Volusi Bithynice, qualia demens
> Aegyptus portenta colat? Crocodilon adorat . . . .
> Porrum et cepe nefas violare et frangere morsu.
> O sanctas gentes, quibus haec nascuntur in hortis
> numina!

[18] pluribus] supple: verbis. [19] de vobis] per vos ipsos, vestro exemplo. [20] supra c. 9, 4.

gyptii sane hominem sibi quem colant eligunt; illum unum propitiant, illum de omnibus consulunt, illi victimas caedunt. At ille, qui ceteris deus, sibi certe homo est, velit nolit; nec enim conscientiam suam decipit, si fallit alienam. (5) Etiam principibus et regibus, non ut magnis et electis viris, sicut fas est, sed ut deis turpiter adulatio falsa blanditur, cum et praeclaro viro honor verius et optimo amor dulcius praebeatur. Sic eorum numen vocant, ad imagenes supplicant, Genium [id est daemonem eius] implorant, et est eis tutius per Iouis Genium peierare quam regis.

(6) Cruces etiam nec colimus nec optamus. Vos plane, qui ligneos deos consecratis, cruces ligneas ut deorum vestrorum partes forsitan adoratis. (7) Nam et signa ipsa et cantabra et vexilla castrorum quid aliud quam inauratae cruces sunt et ornatae? Tropaea vestra victricia non tantum simplicis crucis faciem, verum et adfixi hominis imitantur. (8) Signum sane crucis naturaliter visimus in navi, cum velis tumentibus vehitur, cum expansis palmulis labitur; et cum erigitur iugum, crucis signum est, et cum homo porrectis manibus deum pura mente veneratur. Ita signo crucis aut ratio naturalis innititur aut vestra religio formatur.

XXX. Illum iam velim convenire, qui initiari nos dicit aut credit de caede infantis et sanguine. Putas posse fieri, ut tam molle, tam parvulum corpus fata vulnerum capiat? ut quisquam illum rudem sanguinem novelli et vixdum hominis caedat fundat exhauriat? Nemo hoc potest credere nisi qui possit audere. (2) Vos enim video procreatos filios nunc feris et avibus

[2] *At*] *et* P. [8] *id est daemonem eius* glossema esse puto cum Valmaggi; *id est daemonem* Waltzing.

[1] Porphyrius de abstinentia 4, 9 ita habet de Aegyptiis: *Ἄνθρωπον σέβουσιν κατὰ Ἄνουβιν κώμην, ἐν ᾗ καὶ τούτῳ θύεται καὶ ἐπὶ τῶν βωμῶν τὰ ἱερεῖα καίεται.* [4] principibus et regibus] imperatoribus Romanis. [9] Tert. ap. 28, 4: Citius denique apud vos per omnes deos quam per unum Genium Caesaris peieratur. [11] Cfr. Tert. ap. 16, 6–8. [18] palmulis] Palmulae sunt remi; cfr. Verg. Aen. V 163. [20] ratio naturalis] natura. [22] supra c. 9. 5.

exponere, nunc adstrangulatos misero mortis genere elidere; sunt quae in ipsis visceribus medicaminibus epotis originem futuri hominis extinguant et parricidium faciant, antequam pariant. (3) Et haec utique de deorum vestrorum disciplina descendunt. Nam Saturnus filios suos non exposuit, sed voravit; merito ei in nonnullis Africae partibus a parentibus infantes immolabantur, blanditiis et osculo comprimente vagitum, ne flebilis hostia immolaretur. (4) Tauris etiam Ponticis et Aegyptio Busiridi ritus fuit hospites immolare, et Mercurio Gallis humanas vel inhumanas victimas caedere, Romani Graecum et Graecam, Gallum et Gallam sacrificii viventes obruere, hodieque ab ipsis Latiaris Iuppiter homicidio colitur, et, quod Saturni filio dignum est, mali et noxii hominis sanguine saginatur. (5) Ipsum credo docuisse sanguinis foedere coniurare Catilinam, et Bellonam sacrum suum

[5] *ei*] *et* P. [9] *Gallos* P.

[5] Cicero de nat. deor. II 25, 64: 'Saturnus . . . ex se natos comesse fingitur solitus.' [7] Idem legitur apud Tert. ap. 9, 4. [8] De hostiis humanis eorum, qui Chersonsum Tauricum incolebant, cfr. Euripidis Iphigeniam et s. Athanas. contra gentes 21: *Σκύθαι γὰρ οἱ καλούμενοι Ταῦροι τῇ παρ' αὐτοῖς παρθένῳ καλουμένῃ τοὺς ἀπὸ ναυαγίων καὶ ὅσους ἂν λάβωσι τῶν Ἑλλήνων εἰς θυσίαν ἀναφέρουσιν.* — *Busiris*, antiquissimus rex Aegypti, quem Hercules occidit, peregrinos, qui in terram eius veniebant, diis immolavisse fertur. [9] Cfr. August. de civ. dei VII 19 et Suet., Claud. 25: 'Druidarum religionem apud Gallos dirae immanitatis et tantum civibus sub Augusto interdictam (Claudius) penitus abolevit.' [10] Ita construendum est: Romani sacrificii fuit, Graecum et Graecam, Gallum et Gallam viventes obruere. Livius 22, 57, 6 de anno 216 a. Chr. ita refert: 'Interim ex fatalibus libris sacrificia aliquot extraordinaria facta; inter quae Gallus et Galla, Graecus et Graeca in foro boario sub terram vivi demissi sunt in locum saxo consaeptum, iam ante (anno 226, vide Oros IV 13) hostiis humanis, minime Romano sacro, inbutum.' [12] De Iove Latiari vide supra c. 22, 6. [14] Catilinam] Sallust. Catil. 22: 'Fuere ea tempestate qui dicerent Catilinam oratione habita cum ad iusiurandum popularis sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem vino permixtum in pateris circumtulisse; inde cum post exsecrationem omnes degustavissent, sicuti in solemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum atque eo ita fecisse, quo inter se fidi magis forent alius alii tanti facinoris conscii. Bellonam] Cfr. supra ad c. 24, 4.

haustu humani cruoris imbuere et comitialem morbum hominis sanguine, id est morbo graviore, sanare. (6) Non dissimiles et qui de harena feras devorant inlitas et infectas cruore vel membris hominis et viscere saginatas. Nobis homicidium nec videre fas nec audire, tantumque ab humano sanguine cavemus, ut nec edulium pecorum in cibis sanguinem noverimus.

XXXI. Et de incesto convivio fabulam grandem adversum nos daemonum coitio mentita est, ut gloriam pudicitiae deformis infamiae aspersione macularet, ut ante exploratam veritatem homines a nobis terrore infandae opinionis averteret. (2) Sic de isto et tuus Fronto non ut adfirmator testimonium fecit, sed convicium ut orator adspersit; haec enim potius de vestris gentibus nata sunt. (3) Ius est apud Persas misceri cum matribus, Aegyptiis et Athenis cum sororibus legitima conubia; memoriae et tragoediae vestrae incestis gloriantur, quas vos libenter et legitis et auditis. Sic et deos colitis incestos, cum matre, cum filia, cum sorore coniunctos. (4) Merito igitur incestum penes vos saepe deprehenditur, semper admittitur. Etiam nescientes, miseri, potestis in inlicita proruere: dum Venerem promisce spargitis, dum passim liberos seritis, dum etiam domi natos alienae misericordiae frequenter exponitis, necesse est in vestros recurrere, in filios inerrare. Sic incesti fabulam nectitis, etiam cum conscientiam non habetis. (5) At nos pudorem non facie, sed mente praestamus: unius matrimonii vinculo libenter inhaeremus, cupiditate procreandi aut unam scimus aut nullam. Convivia non tantum pudica colimus, sed et sobria; nec enim in-

[1] haustu humani cruoris] humano cruore. [2] Celsus de medicina III 23: Quidam iugulati gladiatoris calido sanguine epoto tali morbo se liberarunt. [4] viscere] carne. [5] audire] in theatro. [7] supra c. 9, 6 et Tert. ap. 8, 7—9. [11] adfirmator] testis in iudicio. [12] orator] declamator in schola. [14] Corn. Nepos (Cimon 1): 'Atheniensibus licet eodem patre natas ducere.' In Aegypto matrimonia saepe inter fratrem et sororem ad exemplum Osiridis et Isidis contrahebantur. [16] Vergilius (Aen. 46) Iunonem ita loquentem facit: 'Ast ego, quae divom incedo regina, Iovisque | et soror et coniunx, una cum gente tot annos | bella gero.'

dulgemus epulis aut convivium mero ducimus, sed gravitate hilaritatem temperamus; casto sermone, corpore castiore plerique inviolati corporis virginitate perpetua fruuntur potius quam gloriantur; tantum denique abest incesti cupido, ut nonnullis rubori sit etiam pudica coniunctio.

(6) Nec de ultima statim plebe consistimus, si honores vestros et purpuras recusamus, nec factiosi sumus, si omnes unum bonum sapimus eadem congregati quiete qua singuli, nec in angulis garruli, si audire nos publice aut erubescitis aut timetis.

(7) Et quod in dies nostri numerus augetur, non est crimen erroris, sed testimonium laudis; nam in pulcro genere vivendi et perseverat suus et adcrescit alienus. (8) Sic nos denique non notaculo corporis, ut putatis, sed innocentiae ac modestiae signo facile dinoscimus; sic mutuo, quod doletis, amore diligimus, quoniam odisse non novimus; sic nos, quod invidetis, fratres vocamus, ut unius dei parentis homines, ut consortes fidei, ut spei coheredes. Vos enim nec invicem adgnoscitis et in mutua odia saevitis nec fratres vos nisi sane ad parricidium recognoscitis.

XXXII. Putatis autem nos occultare quod colimus, si delubra et aras non habemus? Quod enim simulacrum deo fingam, cum, si recte existimes, sit dei homo ipse simulacrum?

7 *factiosi*] *fastidiosi* P. 12 vivendi] + *et praestat* P, + *et perstat* Gelenius. 15 *sic mutuo*] Post *sic* Halm addidit *nos* propter anaphorum eumque secuti sunt editores omnes. Sed grammatice voce *nos* opus non est (cfr. 9, 2: amant mutuo paene antequam noverint) et anaphorae tota vis in repetito *sic* posita est, ut recte vidit Kronenberg in: Philologus 1910, 137.

1 ducimus] protrahimus; cfr. 'bellum ducere'. 6 supra c. 8, 4. statim] iam eam ob rem. Eodem sensu Cicero habet *continuo* pro Roscio Am. 94: 'Non continuo, si me in gregem sicariorum contuli, sum sicarius.' 11 supra c. 9, 1 et 2. *Notaculum* est deminutivum vocis 'nota' et ἅπαξ εἰρημένον. 19 De voce *parricidium* vide supra ad c. 25, 2.

Templum quod ei extruam, cum totus hic mundus eius opere fabricatus eum capere non possit? Et cum homo latius maneam, intra unam aediculam vim tantae maiestatis includam? (2) Nonne melius in nostra dedicandus est mente, in nostro immo consecrandus est pectore? Hostias et victimas deo offeram, quas in usum mei protulit, ut reiciam ei suum munus? Ingratum est, cum sit litabilis hostia bonus animus et pura mens et sincera sententia. (3) Igitur, qui innocentiam colit, deo supplicat; qui iustitiam, deo libat; qui fraudibus abstinet, propitiat deum; qui hominem periculo subripit, optimam victimam caedit. Haec nostra sacrificia, haec dei sacra sunt; sic apud nos religiosior est ille qui iustior.

(4) At enim quem colimus deum, nec ostendimus nec videmus. Immo ex hoc deum credimus, quod eum sentire possumus, videre non possumus. In operibus enim eius et in mundi omnibus motibus virtutem eius semper praesentem aspicimus, cum tonat fulgurat fulminat, cum serenat. (5) Nec mireris, si deum non vides: vento et flatibus omnia impelluntur vibrantur agitantur, et sub oculis tamen non venit ventus et flatus. In solem adeo, qui videndi omnibus causa est, videre non possumus: radiis acies submovetur, obtutus intuentis hebetatur, et, si diutius inspicias, omnis visus extinguitur. (6) Quid? ipsum solis artificem, illum luminis fontem possis sustinere, cum te ab eius fulgoribus avertas, a fulminibus abscondas? Deum oculis carnalibus vis videre, cum ipsam animam tuam, qua vivificaris et loqueris, nec aspicere possis nec tenere?

(7) Sed enim deus actum hominis ignorat et in caelo constitutus non potest aut omnes obire aut singulos nosse. Erras,

[20] *in sole* P.

[2] latius maneam] in ampliore domo habitem. [7] *Litabilis* (quae vox apud Minucium primum legitur) *hostia* est hostia deo grata; nam *litare* est: sacrificare cum prospero eventu. [13] supra c. 10, 5. [19] sub oculis] Lact. inst. div. VII 9: 'licet sub oculis non veniret'. [26] tenere] capere, comprehendere. [28] *Obire* iam apud Ciceronem significat: visere, visitare (de orat. I 249; ad fam. VII 1, 6).

o homo, et falleris; unde enim deus longe est, cum omnia caelestia terrenaque et quae extra istam orbis provinciam sunt, deo plena sint? Ubique non tantum nobis proximus, sed infusus est. (8) In solem adeo rursus intende: caelo adfixus, sed terris omnibus sparsus est; pariter praesens ubique interest et miscetur omnibus, nusquam eius claritudo violatur. (9) Quanto magis deus auctor omnium ac speculator omnium, a quo nullum potest esse secretum, tenebris interest, interest cogitationibus nostris quasi alteris tenebris! Non tantum sub illo agimus, sed et cum illo, ut prope dixerim, vivimus.

XXXIII. Nec nobis de nostra frequentia blandiamur: multi nobis videmur, sed deo admodum pauci sumus. Nos gentes nationesque distinguimus: deo una domus est mundus hic totus. Reges tamen regni sui per officia ministrorum universa noverunt: deo indiciis opus non est, non solum in oculis eius, sed in sinu vivimus.

(2) Sed Iudaeis nihil profuit, quod unum et ipsi deum aris atque templis maxima superstitione coluerunt. Ignorantia laberis, si priorum aut oblitus aut inscius posteriorum recordaris. (3) Nam et ipsi deum nostrum — idem enim omnium deus est — quamdiu [enim eum] caste innoxie religioseque coluerunt, quamdiu praeceptis salubribus obtemperaverunt, de paucis innumeri facti, de egentibus divites, de servientibus reges; modici multos, inermi armatos, dum fugiunt insequentes, dei iussu et elementis adnitentibus obruerunt. (4) Scripta eorum relege, vel, ut transeamus veteres, Flavi Iosephi vel, si Romanis

[3] *deo plena*] *deo cognita plena* P. [4] *in sole* P.
[21] *enim eum*] Haec verba cum Boenigio seclusi; *omnium deus est dereliquerunt* (*dereliquerant* Synnerberg, *experti sunt* Halm) *quamvis enim eum* Waltzing. Kronenberg (l. l.) hanc sententiam: *nam et ipsi deum nostrum idem enim omnium deus est* posuit post verba: *nam et ipsi deum nostrum*, id quod mihi valde placet.

[2] provinciam] ambitum. [17] supra c. 10, 4. et ipsi] ut ethnici.
[26] Flavius Iosephus, qui bello Iudaico a Romanis captus in castris

magis gaudes, Antoni Iuliani de Iudaeis require : iam scies, nequitia sua hanc eos meruisse fortunam nec quidquam accidisse, quod non sit his, si in contumacia perseverarent, ante praedictum. (5) Ita prius eos deseruisse conprehendes quam esse desertos nec, ut impie loqueris, cum deo suo captos, sed a deo ut disciplinae transfugas deditos.

XXXIV. Ceterum de incendio mundi, improvisum ignem cadere aut difficile aut non credere, vulgaris erroris est. (2) Quis enim sapientium dubitat, quis ignorat, omnia quae orta sunt occidere, quae facta sunt interire, caelum quoque cum omnibus quae caelo continentur, ita ut coepisse, desinere? . . . . fontium dulcis aqua maria nutrire, in vim ignis abiturum, Stoicis constans opinio est, quod consumto umore mundus hic omnis ignescat. (3) Et Epicureis de elementorum conflagratione et mundi ruina eadem ipsa sententia est. (4) *Similiter* Plato partes orbis nunc inundare dicit, nunc alternis vicibus ardescere,

[7] *improvisum ignem cadere aut difficile aut non credere*] ita Dombart; *aut improvisum ignem cadere aut difficile non credere* P; *aut improv. ignem cadere aut deficere umorem non credere* v. Norden Waltzing, quod non probo propter antecedens *de incendio.* [11] *desinere*] Post *desinere* in archetypo linea intercidisse videtur, quam Waltzing ex Cic. de nat. deor. II 118 et III 37 ita restituere conatur: *Omnem adeo mundum si solem lunam reliqua astra desierit.* Idem pro *maria,* ut Vahlen, scribit: *et aqua marina.* [15] *Similiter*] ita Boenig, *loquitur*|| P, *loquitur* Waltzing.

versabatur, temporibus Traiani Romae mortuus est. Scripsit De bello Iudaico septem libros, De archaeologia Iudaeorum viginti libros, Contra Apionem duos libros. [1] De libro Antonii Iuliani, qui fuit rhetor temporibus Hadriani, nihil traditum est. [7] supra c. 11. [11] ut coepisse] ut coeperint. Infinitivus hoc loco et c. 34, 9 positus est per attractionem alterius infinitivi in sententia comparativa. [14] Cfr. Lucret. de rerum nat. V 383 ss. et Ovid. met. I 256 ss.:

Esse quoque in fatis reminiscitur adfore tempus,
quo mare, quo tellus correptaque regia caeli
ardeat et mundi moles operosa laboret.

[15] Plat. Tim. p. 22cd.

et cum ipsum mundum perpetuum et insolubilem diceret esse fabricatum, addit tamen, ipsi artifici deo soli et solubilem et esse mortalem. Ita nihil mirum est, si ista moles ab eo, quo exstructa est, destruatur. (5) Animadvertis, philosophos eadem disputare quae dicimus, non quod nos simus eorum vestigia subsecuti, sed quod illi de divinis praedicationibus prophetarum umbram interpolatae veritatis imitati sint.

(6) Sic etiam condicionem renascendi sapientium clariores, Pythagoras primus et praecipuus Plato, corrupta et dimidiata fide tradiderunt; nam corporibus dissolutis solas animas volunt et perpetuo manere et in alia nova corpora saepius commeare. (7) Addunt istis et illa ad retorquendam veritatem, in pecudes aves beluas hominum animas redire. Non philosophi sane studio, sed mimi convicio digna ista sententia est. (8) Sed ad propositum satis est, etiam in hoc sapientes vestros in aliquem modum nobiscum consonare. (9) Ceterum quis tam stultus aut brutus est, ut audeat repugnare, hominem a deo, ut primum potuisse fingi, ita posse denuo reformari? nihil esse post obitum et ante ortum nihil fuisse? sicut de nihilo nasci licuit, ita de nihilo licere reparari? Porro difficilius est, id quod non sit incipere, quam id quod fuerit iterare. (10) Tu perire et deo credis, si quid oculis nostris hebetibus subtrahatur? Corpus omne sive arescit in pulverem sive in umorem solvitur vel in cinerem comprimitur vel in nidorem tenuatur, subducitur nobis, sed deo

[6] *praedictionibus* P. [14] *mimi convicio*] *mimico vitio* P. [22] *subtrahatur*] v. Winterfeld Waltzing numeri causa, *subtrahitur* P.

[7] Haec sententia ita interpretanda est: 'sed quod illi umbram veritatis secundum divinas praedictiones interpolatae (i. e. corruptae vel adulteratae) imitati sint'. [8] condicionem renascendi] doctrinam resurrectionis. [12] retorquendam] detorquendam, depravandam. [13] Plato suam de metempsychosi doctrinam hisce locis expressit: Phaedon p. 81e—82a; resp. X 16 p. 620; Tim. p. 42c. [14] mimi convicio digna] Lact. inst. div. VII 12 fin.: Quae sententia deliri hominis, quoniam ridicula et mimo dignior quam schola fuit. [24] in nidorem]

elementorum custodia reservatur. Nec, ut creditis, ullum damnum sepulturae timemus, sed veterem et meliorem consuetudinem humandi frequentamus. (11) Vide adeo, quam in solacium nostri resurrectionem futuram omnis natura meditetur. Sol demergit et nascitur, astra labuntur et redeunt, flores occidunt et revivescunt, post senium arbusta frondescunt, semina nonnisi corrupta revirescunt; ita corpus in saeculo, ut arbores in hiberno: occultant virorem ariditate mentita. (12) Quid festinas, ut cruda adhuc hieme revivescat et redeat? Expectandum nobis etiam corporis ver est. Nec ignoro plerosque conscientia meritorum nihil se esse post mortem magis optare quam credere; malunt enim extingui penitus quam ad supplicia reparari. Quorum error augetur et in saeculo libertate remissa et dei patientia maxima, cuius quanto iudicium tardum, tanto magis iustum est.

XXXV. Et tamen admonentur homines doctissimorum libris et carminibus poetarum illius ignei fluminis et de Stygia palude saepius ambientis ardoris, quae cruciatibus aeternis praeparata et daemonum indiciis et de oraculis prophetarum cognita, tradiderunt. (2) Et ideo apud eos etiam ipse rex Iuppiter per torrentes ripas et atram voraginem iurat religiose; destinatam enim sibi cum suis cultoribus poenam praescius perhorrescit. (3) Nec tormentis aut modus ullus aut terminus. Illic sapiens ignis membra urit et reficit, carpit et nutrit. Sicut ignes fulminum corpora tangunt nec absumunt, sicut ignes Aetnaei

[25] *Aetnaei*] *hennei* P; cfr. c. 23, 7.

fumum ex corpore hominis ardentis adscendentem. [8] mentita] sensu passivo. [13] remissa] concessa. [14] tardum] pro: *magis tardum*. Haec ellipsis vocis *magis* in scriptoribus Caesareanorum temporum frequentior est; vide Kuehner, Ausfuehrl. Grammatik der lat. Sprache II § 225, 11. [17] ignei fluminis] Pyriphlegethon. [18] saepius] Verg. Aen. VI 439: *noviens* styx interfusa. [20] Verg. Aen. IX 104 ss.:

Dixerat idque ratum Stygii per flumina fratris,
per pice torrentes atraque vorigine ripas
adnuit et totum nutu tremefecit Olympum.

montis et Vesuvi montis et ardentium ubique terrarum flagrant nec erogantur, ita poenale illud incendium non damnis ardentium pascitur, sed inexesa corporum laceratione nutritur. (4) Eos autem merito torqueri, qui deum nesciunt, ut impios, ut iniustos, nisi profanus nemo deliberat cum parentem omnium et omnium dominum non minoris sceleris sit ignorare quam laedere. (5) Et quamquam inperitia dei sufficiat ad poenam, ita ut notitia prosit ad veniam, tamen si vobiscum Christiani comparemur, quamvis in nonnullis disciplina nostra minor est, multo tamen vobis meliores deprehendemur. (6) Vos enim adulteria prohibetis et facitis, nos uxoribus nostris solummodo viri nascimur; vos scelera admissa punitis, apud nos et cogitare peccare est; vos conscios timetis, nos etiam conscientiam solam, sine qua esse non possumus; denique de vestro numero carcer exaestuat, Christianus ibi nullus nisi aut reus suae religionis aut profugus.

XXXVI. Nec de fato quisquam aut solacium captet aut excuset eventum; sit sors fortunae, mens tamen libera est et ideo actus hominis, non dignitas iudicatur. (2) Quid enim aliud est fatum quam quod de unoquoque nostrum deus fatus est? Qui cum possit praescire materiam, pro meritis et qualitatibus singulorum etiam fata determinat. Ita in nobis non genitura plectitur, sed ingenii natura punitur. Ac de fato satis, vel si pauca pro tempore, disputaturi alias et uberius et plenius.

(3) Ceterum quod plerique pauperes dicimur, non est infamia nostra, sed gloria; animus enim ut luxu solvitur, ita

[18] *sortis* P.

[2] erogantur] exhauriuntur, deficiunt. [3] inexesa] Haec vox hoc solo loco a veteribus adhibita est. Per hypallagen *inexesa* scriptum est pro: *inexesorum*, i. e. non comestorum. [5] deliberat] dubitat. [7] inperitia] ignorantia (c. gen. obiect.). [9] disciplina] doctrina, eruditio ('in nonnullis' sc. rebus). [17] supra c. 11, 5—6. [21] materiam] ingenium, indolem; cfr. Cic. in Verr. act. 2 lib. III 68, 160: Fac enim fuisse in eo C. Laelii aut M. Catonis materiem atque indolem. [25] supra c. 12, 2.

frugalitate firmatur. (4) Et tamen quis potest pauper esse qui non eget, qui non inhiat alieno, qui deo dives est? Magis pauper ille est, qui cum multa habeat, plura desiderat. (5) Dicam tamen quemadmodum sentio: Nemo tam pauper potest esse quam natus est. Aves sine patrimonio vivunt et in diem pecua pascuntur: et haec nobis tamen nata sunt, quae omnia, si non concupiscimus, possidemus. (6) Igitur ut qui viam terit eo felicior quo levior incedit, ita beatior in hoc itinere vivendi, qui paupertate se sublevat, non sub divitiarum onere suspirat. (7) Et tamen facultates, si utiles putaremus, a deo posceremus; utique indulgere posset aliquantum cuius est totum. Sed nos contemnere malumus opes quam continere, innocentiam magis cupimus, magis patientiam flagitamus, malumus nos bonos esse quam prodigos.

(8) Et quod corporis humana vitia sentimus et patimur, non est poena, militia est. Fortitudo enim infirmitatibus roboratur et calamitas saepius disciplina virtutis est; vires denique et mentis et corporis sine laboris exercitatione torpescunt. Omnes adeo vestri viri fortes, quos in exemplum praedicatis, aerumnis suis inclyti floruerunt. (9) Itaque et nobis deus nec non potest subvenire nec despicit, cum sit et omnium rector et amator suorum, sed in adversis unumquemque explorat et examinat, ingenium singulorum periculis pensitat, usque ad extremam mortem voluntatem hominis sciscitatur, nihil sibi posse perire securus. Itaque ut aurum ignibus, sic nos discriminibus arguimur.

XXXVII. Quam pulchrum spectaculum deo, cum Christianus cum dolore congreditur, cum adversum minas et supplicia et

[5] *pecua*] *pascua* P, *pecora* v. Winterfeld.

[4] Seneca de prov. VI 6: 'Contemnite paupertatem: nemo tam pauper vivit quam natus est.' [15] corporis humana vitia] vitae humanae infirmitates. [24] usque ad extremam mortem] Verg. Aen. II 446 s.: His se quando ultima cernunt, | *extrema* iam *in morte* parant defendere telis. [27] supra c. 12, 3—4. [28] Seneca de prov. II 9:

tormenta componitur, cum strepitum mortis et horrorem carnificis inridens inculcat, cum libertatem suam adversus reges et principes erigit, soli deo, cuius est, cedit, cum triumphator et victor ipsi, qui adversum se sententiam dixit, insultat! Vicit enim qui, quod contendit, obtinuit. (2) Quis non miles sub oculis imperatoris audacius periculum provocet? nemo enim praemium percipit ante experimentum. Et imperator tamen quod non habet non dat: non potest propagare vitam, potest honestare militiam. (3) At enim dei miles nec in dolore deseritur nec morte finitur. Sic Christianus miser videri potest, non potest inveniri. Vos ipsi calamitosos viros fertis ad caelum, *ut* Mucium Scaevolam, qui, cum errasset in regem, perisset in hostibus, nisi dexteram perdidisset. (4) Et quot ex nostris non dextram solum, sed totum corpus uri cremari sine ullis eiulatibus pertulerunt, cum demitti praesertim haberent in sua potestate! (5) Viros cum Mucio vel cum Aquilio aut Regulo comparo? pueri et mulierculae nostrae cruces et tormenta, feras et omnes suppliciorum terriculas inspirata patientia doloris inludunt. (6) Nec intellegitis, o miseri, neminem esse, qui aut sine ratione velit poenam subire aut tormenta sine deo possit sustinere.

(7) Nisi forte vos decipit, quod deum nescientes divitiis afluant, honoribus floreant, polleant potestatibus. Miseri in hoc altius tolluntur, ut decidant altius. Hi enim ut victimae ad supplicium saginantur, ut hostiae ad poenam coronantur: in hoc

[12] *ut*] om. P. *in regem*] *in rege* Heumann, sed cfr. Senec. dial. II 12, 2: in alia maioraque error.

'Ecce spectaculum dignum, ad quod respiciat intentus operi suo deus, ecce par deo dignum, vir fortis cum fortuna mala compositus, utique si et provocavit. Non video, quid habeat in terra Iuppiter pulchrius.'

[16] Viros] Cfr. Cic. Tusc. I 42, 101: 'Viros commemoro? Qualis tandem Lacaena?' Manius *Aquilius*, dux Romanus, anno 88 a. Chr. in Asia victus et perfide Mithridati traditus est, qui eum in asino sedentem turpiter circumduci et in os eius aurum infundi iussit.

[18] inspirata] sc. a deo.

adeo quidam imperiis ac dominationibus eriguntur, ut ingenium eorum perditae mentis licentiae potestatis libere nundinentur. (8) Absque enim notitia dei quae potest esse solida felicitas, cum mors sit? somnio similis, antequam tenetur, elabitur. (9) Rex es? set tam times quam timeris, et, quamlibet sis multo comitatu stipatus, ad periculum tamen solus es. Dives es? sed fortunae male creditur et magno viatico breve vitae iter non instruitur, sed oneratur. (10) Fascibus et purpuris gloriaris? vanus error hominis et inanis cultus dignitatis, fulgere purpura, mente sordescere. Nobilitate generosus es, parentes tuos laudas? omnes tamen pari sorte nascimur, sola virtute distinguimur.

(11) Nos igitur, qui moribus et pudore censemur, merito malis voluptatibus et pompis vestris et spectaculis abstinemus, quorum et de sacris originem novimus et noxia blandimenta damnamus. Nam in ludis currulibus quis non horreat populi in se rixantis insaniam? in gladiatoriis homicidii disciplinam? (12) In scenicis etiam non minor furor et turpitudo prolixior; nunc enim mimus vel exponit adulteria vel monstrat, nunc enervis histrio amorem, dum fingit, infligit; idem deos vestros induendo stupra suspiria odia dedecorat, idem simulatis doloribus lacrimas vestras vanis gestibus et nutibus provocat. Sic homicidium in vero flagitatis, in mendacio fletis.

XXXVIII. Quod vero sacrificiorum reliquias et pocula delibata contemnimus, non confessio timoris est, sed verae libertatis adsertio. Nam, etsi omne quod nascitur, ut inviolabile dei munus, nullo opere conrumpitur, abstinemus tamen, ne quis existimet aut daemoniis, quibus libatum est, cedere aut nostrae

[1] Sensus est: ut potestas eorum arbitraria (*licentiae* est subiectum) ex ingenio perdito fenus iniquum exerceat. [5] Seneca de ira II 11, 3 hunc versum Laberii adfert: Necesse est multos timeat, quem multi timent. [13] supra c. 12, 5. [15] currulibus] circensibus. [16] In circo spectatores alii cum alio auriga facientes inter se rixabantur. [18] enervis] effeminatis. [22] Cic. Lael. 7, 24: 'Stantes plaudebant in re ficta: quid arbitramur in vera facturos fuisse?' [23] reliquias] carnem.

nos religionis pudere. (2) Quis autem ille qui dubitat, vernis indulgere nos floribus, cum carpamus et rosam veris et lilium et quicquid aliud in floribus blandi coloris et odoris est? His enim et sparsis utimur ac solutis et sertis mollibus colla conplectimur. Sane quod caput non coronamus, ignoscite; auram bonam floris naribus ducere, non occipitio capillisve solemus haurire. (3) Nec mortuos coronamus. Ego vos in hoc magis miror, quemadmodum tribuatis exanimi aut sentienti facem aut non sentienti coronam, cum et beatus non egeat et miser non gaudeat floribus. (4) At enim nos exsequias adornamus eadem tranquillitate qua vivimus, nec adnectimus arescentem coronam, sed a deo aeternis floribus vividam sustinemus; quieti, modesti, dei nostri liberalitate securi spem futurae felicitatis fide praesentis eius maiestatis animamus. Sic et beati resurgimus et futuri contemplatione iam vivimus.

(5) Proinde Socrates scurra Atticus viderit nihil se scire confessus, testimonio licet fallacissimi daemonis gloriosus, Arcesilas quoque et Carneades et Pyrrho et omnis Academicorum multitudo deliberet, Simonides etiam in perpetuum conperendinet: philosophorum supercilia contemnimus, quos corruptores et adul-

[1] *nostrae nos*] *nostrae* P; cfr. Kronenberg in: Philologus 1910, 139. [4] *utimur mollibus ac solutis et sertis* P. [12] Post *modesti* Kronenberg addit praepositionem *de* propter Tert. de cultu fem. II 2: 'securi de nostra conscientia', ad uxor. I 5: 'de salute nostra securi'; sed nihil immutandum est. [14] *animamur* P.

[4] Flores sparsi ac soluti sunt flores singuli decerpti, flores vero serti molles sunt flores inter se nexi (Guirlandes). Cfr. Apul. met. II 16: rosa serta et rosa soluta, X 32: floris serti et soluti; Verg. Aen. VII 488: Mollibus intexens ornabat cornua sertis. [7] supra c. 12, 8. [16] supra c. 13, 1. *Scurra Atticus* Socrates primum a Zenone, philosopho Epicureo, nominatus est; Cic. de nat. deor. I 34, 93: 'Zeno . . . Socratem ipsum parentem philosophiae, Latino verbo utens, scurram Atticum fuisse dicebat.' [18] Pyrrho, ex Elide ortus, aequalis Aristoteli, auctor scholae quae dicitur, scepticae fuit. [19] conperendinet] in crastinos dies differat. [20] supercilia] superbiam.

teros novimus et tyrannos et semper adversus sua vitia facundos. (6) Nos, *qui* non habitu sapientiam sed mente praeferimus, non eloquimur magna sed vivimus, gloriamur nos consecutos, quod illi summa intentione quaesiverunt nec invenire potuerunt. (7) Quid ingrati sumus, quid nobis invidemus, si veritas divinitatis nostri temporis aetate maturuit? Fruamur bono nostro et recti sententiam temperemus: cohibeatur superstitio, impietas expietur, vera religio reservetur.'

XXXIX. Cum Octavius perorasset, aliquamdiu nos ad silentium stupefacti intentos vultus tenebamus, et quod ad me est, magnitudine admirationis evanui, quod ea, quae facilius est sentire quam dicere, et argumentis et exemplis et lectionum auctoritatibus adornasset et quod malevolos isdem illis, quibus armantur, philosophorum telis retudisset, ostendisset etiam veritatem non tantummodo facilem sed et favorabilem.

XL. Dum istaec igitur apud me tacitus evolvo, Caecilius erupit: 'Ego Octavio meo plurimum quantum, sed et mihi gratulor nec expecto sententiam. Vicimus et ita: ut improbe, usurpo victoriam. Nam ut ille mei victor est, ita ego triumphator erroris. (2) Itaque quod pertineat ad summam quaestionis, et de providentia fateor et *de* deo cedo et de sectae iam nostrae sinceritate consentio. Etiam nunc tamen aliqua consubsidunt non obstrepentia veritati, sed perfectae institutioni necessaria, de quibus crastino, quod iam sol occasui declivis est, ut de toto congruentes promptius requiremus.'

[2] *qui*] om. P, addidit Ursinus; cfr. Cypr. de bono pat. 3, 2. [21] *de deo*] *deo* P. [25] *congruentius* P.

Seneca ep. 94, 9: 'quae ingenti supercilio philosophi iactant'. [9] ad silentium] usque ad silentium. [15] facilem] supple: intellectu. [18] vicimus et ita] vici et ita, quamvis victus esse videar. ut improbe] et si quis me improbe usurpare dicat. [21] Christianam religionem, quae iam mea est, veram esse consentio. [22] consubsidunt] ἄπαξ εἰρημένον: quaedam restant mihi obscura. [24] ut de toto congruentes] cum de summa re congruamus.

(3) 'At ego', inquam 'prolixius omnium nostrum vice gaudeo, quod etiam mihi Octavius vicerit, cum maxima iudicandi mihi invidia detracta sit. Nec tamen possum meritum eius verborum laudibus repensare: testimonium et hominis et unius infirmum est. Habet dei munus eximium, a quo et inspiratus oravit et obtinuit adiutus'.

(4) Post haec laeti hilaresque discessimus, Caecilius quod crediderit, Octavius quod vicerit, ego et quod hic crediderit, et hic vicerit.

[8] *Octavius*] + *gaudere* P.

[5] oravit] orationem habuit. [6] obtinuit] supple: causam. Cic. ad Att. VII 25: Malas causas semper obtinuit, in optima concidit.

212.17
R248

Minucius Felicis
Octavius

DATE	ISSUED TO

212.17
R248

Property of
CBF
Please return to
Graduate Theological
Union Library

In demselben Verlage ist erschienen

Lehrbuch

der

katholischen Religion

für die oberen Klassen höherer Lehranstalten

von

Gerhard Rauschen

Dr. theol. et phil., Religions- und Oberlehrer am Kgl. Gymnasium und a. o. Professor der Theologie an der Universität zu Bonn.

1. Teil: **Kirchengeschichte.** Sechste, verbesserte Auflage (19. bis 24. Tausend), VII u. 152 S. mit einer Karte, geb. ℳ 1.90.

2. Teil: **Grundriss der Apologetik** (für Untersekunda). Vierte, verbesserte Auflage (13.—18. Tausend), VII u. 86 S., geb. ℳ 1.50.

3. Teil: **Glaubenslehre.** Fünfte, verbesserte Auflage (12. bis 17. Tausend), VII u. 120 S., geb. ℳ 1.90; mit der Apologetik für Prima zusammengebunden ℳ 2.50.

4. Teil: **Sittenlehre.** Vierte, verbesserte Auflage (10.—15. Tausend), VII u. 106 S., geb. ℳ 1.60.

Ferner: **Apologetik als Anhang zur Glaubenslehre** für die Prima höherer Lehranstalten. Vierte, verbesserte und vermehrte Auflage (11.—16. Tausend), 72 S., kart. ℳ 0.80.

Von demselben Verfasser **Prof. Dr. Gerh. Rauschen** sind in meinem Verlage noch folgende kleinere Werke erschienen:

Kleine Kirchengeschichte. Kirchengeschichtliche Charakterbilder für höhere Lehranstalten, 3. verbesserte Auflage (6.—9. Tausend) mit 10 Abbildungen, 76 S., kart. ℳ 0.80.

Bibelkunde für höhere Lehranstalten. 2. Auflage (3.—6. Tausend), 51 S., kart. ℳ 0.80.

Kirchengeschichte für höhere Mädchenschulen. 3. Auflage (9. bis 13. Tausend), 101 S., geb. ℳ 1.60.

Hilfsbuch für den katholischen Religionsunterricht auf der ersten Klasse der höheren Mädchenschule. 2. Auflage (3.—5. Tausend), 92 S., geb. ℳ 1.50.